

ERİCH FROMM'DA ÖZGÜRLÜK VE DİN

Dilan ATALAY YILMAZ

**Yüksek Lisans Tezi
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU
2022
Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

Dilan ATALAY YILMAZ

ERİCH FROMM'DA ÖZGÜRLÜK VE DİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU**

ERZURUM-2022

TEZ BEYAN FORMU

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

BİLDİRİM

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum “ERİCH FROMM’DA ÖZGÜRLÜK VE DİN” adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim *.

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay**, patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

15/09/2022

Aslı Islak İmzalıdır

Dilan ATALAY YILMAZ

*** LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Çeşitli ve Son Hükümler

Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi **MADDE 6– (1)** Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

(2) Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.**

Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1) Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

(2) Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Graduate School of Social Sciences

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU danışmanlığında, Dilan ATALAY YILMAZ tarafından hazırlanan bu çalışma 15/09/2022 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet Fatih KALIN

İmza: Aslı Islak İmzalıdır

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
KISALTMALAR DİZİNİ	V
ÖNSÖZ.....	VI
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE	
KAYNAKLARI	1
A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
B. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları	2
C. Konuyla İlgili Yapılmış Çalışmalar	2
II. ERİCH FROMM’UN HAYATI VE DÜŞÜNCE DÜNYASININ GELİŞMESİ ..	4
A. Hayatı	4
B. Eserleri.....	5
C. Yaşadığı Dönemin Özellikleri ve Düşünce Dünyasının Gelişmesi.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

ERİCH FROMM’UN ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI

1.1. GENEL OLARAK ÖZGÜRLÜK KAVRAMI.....	13
1.1.1. İtaatsizlik ve Özgürlük	21
1.2. ENDÜSTRİYELLEŞME VE ÖZGÜRLÜK.....	28
1.3. KAPİTALİZM, KOMÜNİZM, HÜMANİST SOSYALİZM VE ÖZGÜRLÜK.....	32
1.3.1. Kapitalizm ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu	34
1.3.2. Sosyalizm ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu	36
1.3.3. Hümanist Sosyalizm ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu	38
1.4. YALNIZLIK KORKUSU VE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ	39
1.5. BENLİĞİN GELİŞMESİ VE ÖZGÜRLÜK	41

İKİNCİ BÖLÜM

ERİCH FROMM’UN DİN ANLAŞAYISI

2.1. İNANÇ KAVRAMI.....	52
2.1.1. Sahip Olmak İlkesine Göre İnanç Kavramı	53

2.1.2. Olmak İlkesine Göre İnanç Kavramı	54
2.1.3. Usdışı İnanç ve Ussal İnanç	54
2.1.4. İnanma İhtiyacı.....	55
2.1.5. Dini İnanç	56
2.2. DİN KAVRAMI	57
2.3. DİN VE ÖZGÜRLÜK ARASINDAKİ İLİŞKİ	63
 SONUÇ.....	 64
KAYNAKÇA	68
ÖZGEÇMİŞ.....	71

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERİCH FROMM'DA ÖZGÜRLÜK VE DİN

Dilan ATALAY YILMAZ

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

2022, 71 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU

Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU

Doç. Dr. Mehmet Fatih KALIN

Bu çalışmanın konusu ünlü Alman düşünür Erich Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına yönelik görüşlerinin felsefi bir değerlendirmesinin yapılmasıdır. Çalışmanın amacı ise Marks ve Freud'un görüşlerinden etkilenen Erich Fromm'a göre özgürlük ve din kavramları ile bu kavramlar arasında bir bağlantının olup olmadığının incelenmesidir. Bu araştırmanın, dünyada ve ülkemizde çokça tanınan güçlü bir kalemi ve insanlığa yön verecek fikirlere sahip olan düşünürün özgürlük ve din kavramlarını eserlerinde nasıl açıkladığını gün yüzüne çıkartmak ve anlaşılmasını sağlamak amacıyla literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmamız sonucunda ise, Erich Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına benzer bakış açısı ile yaklaştığını, mantık ve sevgi çerçevesinde olmayan, boyun eğerek ve insanların kendi benliğinden vazgeçerek yaptıkları her türlü eylemi eleştirdiği görülmüştür. Freud'un etkisi ile insan davranışlarının altında yatan kişisel dinamikleri ön planda tuttuğu ve birçok davranışın arka planında karşılanmamış ya da fazla karşılanmış gereksinimlerin olduğunu söylemiştir. Marks'dan etkilenmesinden kaynaklı özgürlük kavramına önem verdiği görülmüştür. İnsanlara özgürlük getirmesi için ortaya atılan ideolojilerin aslında insanları olumsuz manada özgürleştirdiğini, bu ideolojilere insanların uyumunu sağlamak için ise yeni din anlayışlarının ortaya atıldığını ve insanların din adı altında sorgulamadan hareket edip sisteme ayak uydurmalarına olanak sağlandığı görüşünde olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erich Fromm, Özgürlük, Din, Öznel Bilişsellik, İlk Bağlar

ABSTRACT**MASTER'S THESIS****FREEDOM AND RELIGION IN ERICH FROMM****Dilan ATALAY YILMAZ****Advisor: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****2022, 71 Pages****Jury: Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU****Prof. Dr. Ruhattin YAZOĞLU****Assoc. Prof. Dr. Mehmet Fatih KALIN**

The primary subject of this study was to make a philosophical evaluation of the views of the renowned German philosopher Erich Fromm on the concepts of freedom and religion. The study also aimed to explore a relationship between freedom and religious concepts of Erich Fromm, who was influenced by the principles of Marks and Freud. This study has the potential to advance the literature by inspiring and comprehending how the mentioned philosopher, a well-known strong penman globally and nationally with the ideas that will guide humanity, exemplifies the concepts of freedom and religion in his works.

The study findings indicated that Erich Fromm shared a similar perspective on the notions of freedom and religion, and it seemed that he criticized any conduct that defied logic and sympathy (affinity) by surrendering and giving up personal identity. Yet, under the influence of Freud, he prioritized the personal dynamics underlying human behavior, asserting that many human-led actions were motivated by unmet (unsatisfied) or over-met needs. Additionally, Erich Fromm typically emphasized the significance of the freedom concept under the influence of Marks's views. He was also of the opinion that the propounded ideologies to bring freedom to people instead liberate them in a negative sense, that the new religious paradigms have been introduced into the system to ensure that they adopt these ideologies and act under the name of religion without questioning these paradigms.

Keywords: Erich Fromm, Freedom, Religion, Subjective Cognition, Initial Connections

KISALTMALAR DİZİNİ

Bk. : Bakınız
Çev. : Çeviren
Der. : Derleyen
Dr. : Doktor
Ed. : Editör
Haz. : Hazırlayan
Prof. : Profesör
s. : Sayfa
vb. : Ve benzeri

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar özgürlük ve din kavramları insanların zihnini meşgul eden önemli konular olmuşlardır. Bununla birlikte felsefi, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımlarla ele alınarak farklı bakış açılarıyla tanımlanmışlardır. Erich Fromm'da bu iki kavram ile ilgili görüşlerine birçok eserinde yer vermiştir. Buradan hareketle çalışmamızda ünlü düşünür Erich Fromm'un eserlerinden yola çıkılarak özgürlük ve din kavramlarını nasıl anlamlandırdığına yönelik felsefi bir değerlendirme yapılmıştır.

Fromm yaşadığı önem ve eğitim geçmişinden kaynaklı sosyoloji ve psikoloji ile içiçe olmuştur. Toplumsal olaylara bir sosyolog ve psikanalist gözüyle bakarak çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Düşünce dünyasının şekillenmesinde ve belli alanlara merak duymasında yaşadıklarının yanında Freud ve Marks'ın görüşleri de etki etmiştir. Aynı zamanda aldığı eğitimlerde onu Freud ve Marks'a yaklaştırmıştır. Sosyolojiye olan ilgisi ve bu alandaki bilgi birikimi psikanalizi kültürel ve toplumsal alanlara modifiye etmesine imkan tanımıştır. Yine toplumsal sorunlarla ilgilenmesi ve yaşadığı dönemde meydana gelen sosyokültürel gelişmeler onu Marks'ın düşünceleri ile ilgilenmeye itmiştir.

Çalışmamız giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın amacı, önemi, yöntemi ve benzer çalışmalara değinildikten sonra Erich Fromm'un hayatı, eserleri ve düşünce dünyasının nasıl şekillendiği ele alınmıştır. Daha sonra birinci bölümde özgürlük kavramı ayrıntılı bir şekilde ifade edildikten sonra Fromm'un özgürlük anlayışı açıklanmıştır.

İkinci bölümde ise ilk olarak inanç kavramına açıklık getirilmiştir. Çünkü görülmüştür ki Fromm inanç kavramını din ile ilişkilendirmektedir. Daha sonra ise Fromm'un din anlayışı ortaya koyulmuştur.

Sonuç bölümünde ise Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına yönelik elde edilen sonuçlar belirtilmiştir.

Son olarak yapmış olduğumuz çalışma sürecinde, beni motive eden, bilgi ve donanımı ile çalışmamın her aşamasında bana destek olan çok değerli hocam Prof. Dr. Tuncay İMAMOĞLU'na ilgisinden dolayı teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Özgürlük kavramı hakkında geçmişten günümüze birçok tanım yapılmıştır ve bu tanımlar bazen birbirine çok yakın anlamlar ifade ederken bazen de taban tabana zıt anlamlar taşımıştır. Böylelikle özgürlüğün tanımına yönelik anlamlı tartışmalar ortaya çıkmıştır. Yine din kavramı için de birçok düşünce sistemi ortaya konulmuştur. Bazen özgürlük ve din kavramları psikolojik ve sosyolojik etmenler açısından değerlendirilmiştir. Özgürlük, din ile ilişkilendirilmiştir ve özgürlük-din ilişkisine yönelik de araştırmalar yapılmıştır. Erich Fromm da birçok eserinde özgürlük ve din kavramları ile ilgili görüşlerini dile getirmiştir. Bu durumdan yola çıkılarak bu araştırmanın amacı, Erich Fromm'un özgürlük ve din kavramlarını nasıl anlamlandırdığı, bu kavramları ele alış tarzı ve çağımız ile ilişkilendirmesi konularına açıklık getirmektir.

Belirlenen amaç doğrultusunda bu araştırmada öncelikle Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına değindiği eserleri incelenerek ve eserlerinden yola çıkarak hayatı araştırılarak, özgürlük ve din kavramları hakkında düşüncelerinin şekillenmesine neden olan etmenler belirlenmiştir. Daha sonra özgürlük kavramı ve Erich Fromm'un özgürlük anlayışı ele alınmıştır. Son olarak inanç, din, Tanrı ve Erich Fromm'un din hakkındaki görüşleri belirtilmiştir.

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze gelene kadar özgürlük ve din kavramları farklı dillerde, farklı toplumlarda, farklı medeniyetlerde var olmuş ve farklı tanımlarla varlığını günümüze gelene kadar sürdürmüştür. Buradan özgürlük ve din kavramlarının insanların varoluş süreçleri ile paralel bir şekilde varlığını sürdüreceğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda özgürlük ve din kavramları hep merak edilen, hakkında araştırmalar yapılan ve birçok düşünürün üzerine görüş bildirerek eserler yazdığı tartışmalı bir konu olmuştur. Erich Fromm'un da özgürlük ve din kavramlarını ele aldığı çalışmalardan esinlenilerek araştırmacılar tarafından bu yönde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat yapacağımız çalışma konusu ile ilgili daha önceki yapılmış olan

Çalışmalarda Erich Fromm'un eserlerinin incelenerek özgürlük ve din konusundaki görüşlerini ele alan aynı başlık üzerinde müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu araştırmanın önemi, dünyada ve ülkemizde tanınan düşünürün özgürlük ve din kavramlarını felsefi bir yöntemle eserlerinde nasıl açıkladığını gün yüzüne çıkartmaktır. Çalışma sonucunda Erich Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına yönelik düşüncelerini inceleyerek bir araya getirmek ve tek bir çalışma ile literatüre katkıda bulunmak hedeflenmektedir.

B. Araştırmanın Metodu, Kapsamı ve Kaynakları

Erich Fromm'un düşüncesinde özgürlük ve din kavramları üzerine felsefi bir değerlendirme konulu tezin yazımında din felsefesinin önemli bir yöntemi olan tahlil yöntemi kullanılmıştır. Yapılan araştırmalar, incelemeler ve tez yazım süreci rasyonellik, tutarlılık, kapsamlılık, objektiflik ve tarafsızlık ilkelerine uygun bir şekilde gerçekleştirilmiştir. İlk olarak Erich Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına ilişkin literatür taraması yapılmış, daha sonra eserleri incelenerek özgürlük ve din kavramlarını nasıl ele aldığı tespit edilmiştir.

Bu araştırmanın kapsamı Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına yönelik bakış açısı, bu doğrultuda yazmış olduğu eserler ve diğer düşünürler ile araştırmacıların özgürlük ve din kavramlarına yönelik çalışmalarından oluşmaktadır.

Çalışmamızda bizzat Erich Fromm'un eserlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca yazarın ve diğer düşünürlerin özgürlük ve din kavramlarını ele almış diğer çalışmalardan da yararlanılmıştır.

C. Konuyla İlgili Yapılmış alışmalar

“Erich Fromm'da özgürlük ve din” konulu tez çalışmasına benzer yazılmış tezlere bakıldığında Erich Fromm'da din ve Erich Fromm'un çeşitli çalışmalarda kısmi olarak din ve özgürlük kavramlarına yönelik görüşlerine yer verildiği görülmüştür. Fakat aynı başlık adı altında yapılmış benzer bir çalışmanın bulunmadığı tespit edilmiştir. Benzer çalışmalara değinecek olursak;

Çatal, 2003 yılında yapmış olduğu “Erich Fromm’da Din Anlayışı” isimli çalışmasında Fromm’un din anlayışını açıklamaya çalışmıştır. Çalışmasında yazarın kendi eserlerini referans olarak almıştır. Çalışmasının sonucunda Fromm’un yaşamındaki farklı dönemlerde farklı düşüncelere yönelim gösterdiğini, bu durumdan kaynaklı görüşleri arasında farklılıklar olduğunu hatta aynı durumun din ile ilgili görüşlerinede yansıdığını ortaya koymuştur.¹

Atsız, 2006 yılında yapmış olduğu “Erich Fromm’un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplamları Açısından Değerlendirilmesi” adlı çalışmasında Fromm’un hümaniter din anlayışını göstermeyi amaçlamıştır. Bu çalışma ışığında Fromm hümaniter dini; insanı fiziksel ve ruhsal bir bütün içinde değerlendirip, öncelikli amacın insanın kendini anlayıp değerlendirebilmesi olarak tanımladığı görülmüştür. Araştırma sonusunda ise hümaniter dinin asıl argümanlarının, Tanrıya inancın varlığından çok Tanrının otoritesiyle ilgili olduğu, Tanrı otoritesinden söz edildiğinde ise bir çok zaman söz konusu olan Tanrı egemenliği değilde insanın bunu kendi amaçları uğrunda araç olarak kullandığı ifade edilmiştir Yine sonuç kısmında hümaniter dinin ortaya koymuş olduğu çözümlerin insanların bireysel itkileriyle her durumda yüzleşmek zorunda kalması sebebiyle, her zaman kişiselliğin tehdidi altında kaldığı belirtilmiştir.²

Gedik, ise 2019 yılında yapmış olduğu “Erich Frmm’da İnsan, Tanrı, Din Bağlamında Ateizm” isimli çalışmasında Erich Fromm’un ateizm düşüncesini incelemeyi amaçlamıştır. Bu araştırmada Fromm’un ateizm anlayışının kurumsallaşmış dinler ile bu dinlerin getirmiş olduğu otoriter düzeni reddettiğine değinilmiştir. Çalışma sonucunda Fromm’un dinin insanın hangi ihtiyacına cevap verdiğinin sorgulamasının yapılmasını ileri sürdüğü bilgisine ulaşılmıştır. Bunun yanında din insanların kendilerini tanımalarına ve zihinsel olarak özgürleşmelerine yardımcı oluyor mu?, inanan insan gece yatağına huzur içinde yatabiliyor mu?, insanı peşin kabullenmelere itiyor mu? daha da önemlisi ise insan din tarafından sömürülüyor mu? sorularına cevap aranarak Fromm’un ateizm görüşündeki hümaniter ahlak bu tür sorulara daima olumlu cevaplar vermek hedeflenmiştir. Bu durumda Fromm’un ateizminde baskı altına

¹ Abdullah Çatal, *Erich Fromm’da Din Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003, 3-73.

² Hasan Atsız, *Erich Fromm’un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplamları Açısından Değerlendirmesi*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006, 1-192.

alınmaya, insanın aklını kullanmasını engellemeye ve inanın eleştirel düşünmesini engelleyecek bütün argümanların reddedilmesinin söz konusu olduğu tespit edilmiştir.³

II. ERİCH FROMM'UN HAYATI VE DÜŞÜNCE DÜNYASININ GELİŞMESİ

A. Hayatı

Erich Fromm, 23 Mart 1900'de Almanya'nın Frankfurt eyaletinde dünyaya gelmiştir. Batı dünyasının “Toplumsal Düşünür” olarak oldukça yaygın bir biçimde tanıdığı Fromm psikiyatrist ve sosyologdur.⁴

Fromm, ilk eğitiminin ardından Heidelberg, Frankfurt ve Münih Üniversitelerinde toplumbilim ve ruhbilim alanlarını okumuştur. 1922'de Heidelberg Üniversitesinde doktorasını tamamladıktan sonra, Münih'te ruh hekimliği ve ruhbilim konularında çalışmalarını sürdürmüş ve daha sonra Berlin Ruh Çözümleme Enstitüsü'nde eğitim alarak burayı da 1931'de bitirmiştir. 1929–1932 yılları arasında Frankfurt Psikanaliz Enstitüsü'nde öğretmenlik yaparken, Marksizm ve Freud kuramları arasındaki bağlantıyı somut bir örnek yoluyla göstermeyi hedefleyen, “*The Dogma of Christ*”, adlı ilk denemesini kaleme almıştır.⁵

Fromm'un Frankfurt Okulu'yla tanışması 1930'lu yıllara rastlamaktadır.⁶ Frankfurt Okulu 1923 senesinde Frankfurt'ta kurulan Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü çevresinde toplanan radikal entelektüellerin görüşleri için kullanılan ortak adlandırmadır. Bu okul içerisindeki tüm entelektüellerin tam anlamıyla birliktelik oluşturduklarını söylemek olanaklı olmasa da çoğu zaman eleştirel kuram diye adlandırılan yaklaşımı benimsemeleri bakımından bazı temel ortak noktaları oldukları kabul edilmektedir. Genel anlamda eleştirel kuramın amacı, toplumun dönüşümünü ve insanın özgürleşmesini sağlamak olarak belirlenmiştir. Bilgi ve hedefi, pratik ve

³ Kıymet Gedik, *Erich Fromm'da İnsan, Tanrı, Din Bağlamında Ateizm*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2019, 1-64.

⁴ Mustafa Güner, *Erich Fromm'un Ahlak Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 23.

⁵ David McLellan, 1987, 127'den naklen, Atsız, 14.

⁶ Atsız, 15.

kuramsal akli bir senteze götürmeye yönelik bu girişim, olgu ile değerin pozitivist bir ayırımına dayandırılmaktadır.⁷

Fromm'un sinirli ve huysuz bir baba ve bunalıma eğilimli bir annenin tek çocuğu olması insani tepkilerinin garip ve gizemli nedenlerine ilgi duymasına sebep olmuştur.⁸

Fromm, Yahudi bir ailede büyümüştür. Tevrat'tan etkilenmiş ve gördüğü her şeyden çok onlarla eğlenmiştir. Fakat Tevrat'ta geçen yazılardan hepsini aynı ölçüde sevmemekte bazı bölümlerden sıkılmaktadır. Ancak Adem ile Havva'nın başkaldırılarının yks, İbrahim peygamberin Sodom ve Gomora sakinlerinin kurtuluşu için Tanrı'ya yakarışı, Yunus peygamberin Ninova görevi ve İncil'in pek çok bölümü onu derinden etkilemiştir. Onu en çok duygulandıran bölüm ise İsaiah, Amos, Hosea'nın felaket bildiren uyarılarından değil de peygamberlerce yazılan "Günlerin Sonu" vaatleri olmuştur. Günlerin Sonu'ndaki uluslar "kılıçlarını saban demirlerine, mızraklarını oraklara dönüştürecekler. Hiçbir ulus başka bir ulusa kılıç çekmeyecek ve savaşı da ğrenmeyecekler" ve o zaman "tüm insanlar dost olacak" ve o zaman "yeryüzü suların denizleri kapladığı gibi Tanrı'nın bilgisi ile dolacak" imgeleri on iki-on  yaşlarında iken Fromm'u derinden etkilemiş, barış ve uluslararasılığını hemen özümsemiştir. Kendisi bu durumu hemen zmsemesinin nedenini ise içinde bulunduğu duruma bağlar. İçinde olduğu durum ise Hristiyan bir çevrede büyümekte olan Yahudi çocuğu olması ve zaman zaman Yahudiliğe karşı olaylara tanık oluyor olması ve daha da önemlisi her iki tarafa da yabancılık çekip bir klan gibi olma (yalnız kendi takımı ile ilgi kurma) duygusunu yaşıyor olmasıydı. Bu durumun nedenini ise her şeyden çok yalnız ve şımartılmış bir çocuğun duygusal soyutlanmışlığını aşmak için içinden gelen güçlü bir istek ile açıklamıştır.⁹

B. Eserleri

Erich Fromm yaşamı boyunca yirmi  kitap, yetmişten fazla makale yazmış ve birçok konferans vermiştir. Eserleri çok sayıda dile çevrilmiştir. Eserlerine bakacak olursak;

⁷ Atsız, 15.

⁸ Erich Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirinin ötesinde*, (ev.: Necla Arat), Say Yayınları, İstanbul 1989, 10.

⁹ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 11.

- 1941 “*Escape from Freedom*” (Özgürlükten Kaçış - Hürriyetten Kaçış - Özgürlük Korkusu)
- 1947 “*Man for Himself*” (Erdem ve Mutluluk-Kendini Savunan İnsan)
- 1950 “*Psychoanalysis and Religion*” (Psikanaliz ve Din)
- 1951 “*The Forgotten Language. An Introduction to the Understanding of Dreams, Fairy Tales and Myths*” (Unutulmuş Dil: Rüyalar, Masallar ve Mitoslar)
- 1954 “*The Pathology of Normalcy*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1955 “*The Sane Society*” (Sağlıklı Toplum)
- 1956 “*The Art of Loving*” (Sevme Sanatı)
- 1959 “*Sigmund Freud's Mission*” (Sigmund Freud'un Misyonu)
- 1960 “*Psychoanalysis and Zen Buddhism*” (Psikanalizim ve Zen Budizm)
- 1961 “*May Man Prevail?: An Inquiry into the Fact and Fiction of Foreign Policy*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1961 “*Marx's Concept of Man*” (Marx'ın İnsan Anlayışı)
- 1962 “*Beyond The Chains of Illusion: My Encounter With Marx And Freud*” (Yanılsama Zincirinin Ötesinde - Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum - Çağımızda Kişilik Sorunu, İnsan Davranışlarının Kökenleri)
- 1963 “*The Dogma of Christ*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1964 “*The Heart of Man Its Genius for Good and Evil*” (Sevginin ve Şiddetin Kaynağı)
- 1965 “*Socialist Humanism*” (Sosyal Hümanizm)
- 1966 “*You Shall Be As Gods*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1968 “*The Revolution of Hope*” (Umut Devrimi; İnsancıllaştırılmış Bir Teknolojiye Doğru)
- 1968 “*Sexualität Und Sexuelle Perversionen*” (Cinsellik ve Cinsel Sapmalar)
- 1970 “*The Crisis of Psychoanalysis*” (Psikanalizin Bunalımı - İnsan Bilgisi ve Hümanist Planlama)
- 1970 “*Social Character In A Mexican Village*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1973 “*The Anatomy of Human Destructiveness*” (İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri),

- 1976 “*To Have Or To Be?*” (Sahip Olmak yada Olmamak)
- 1979 “*Greatness and limit. of Freud's Thought*” (Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları)
- 1980 “*Arbeiter und Angestellte*” (Türkçeye çevrilmemiştir)¹⁰.

Yukarıda belirtilen eserler Erich Fromm hayattayken yayınladığı eserlerdir. Fromm’un ölümünden sonra yayınlanan eserlerine bakacak olursak;

- 1981 “*On Disobedience and Other Essays*” (İtaatsizlik Üzerine)
- 1983 “*For the Love of Life*” (Hayatı Sevmek)
- 1989 “*Das Jüdische Gesetz*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1989 “*Schriften über Sigmund Freud*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1990 “*The Revision of Psychoanalysis*” (Toplumsal Bilinçaltının Araştırılması)
- 1990 “*Ethics and Politics*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1990 “*Wege zur Befreiung die Kunst des Lebens*” (Yaşama Sanatı)
- 1991 “*The Art of Listen*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1992 “*Society and Psyche*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1992 “*On Being Human*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1992 “*Worte wie Wege*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1993 “*Die Gesellschaft als Gegenstand*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 1994 “*Love, Sexuality and Matriarchy*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 2000 “*Was anzieht, ist immer das Lebendige*” (Türkçeye çevrilmemiştir)
- 2000 “*Authentisch leben*” (Türkçeye çevrilmemiştir)¹¹.

C. Yaşadığı Dönemin Özellikleri ve Düşünce Dünyasının Gelişmesi

Fromm, Marks ve Freud’un düşüncelerine ilgi duymuştur ve kendi düşünce sisteminin şekillenmesinde de yaşadığı bazı olaylar etkili olmuştur.

Erich Fromm, insanın, ömrü boyunca yaşam akışını etkileyen ve yaşamında en önemli yeri tutan düşünce alanlarıyla nasıl ilgilendiği sorusuna basit bir yanıt vermenin

¹⁰ Güner, 27.

¹¹ Güner, 27.

kolay olmadığını belirtir. İnsanların belli sorunlara yapıları itibarıyla eğilimli olmalarının ya da belli öğretmenlerin, geçerli bazı düşüncelerin ve kişisel yaşantılarının etkisi ile belli bir alana ilgi duyabileceklerini söyler. Tüm bu etkenden hangisinin yaşam alanımıza etki ettiğini bilmek oldukça zordur. Fakat hangi etmenin yaşamımız üzerinde görece ağırlığa sahip olduğunu öğrenmek istediğimizde Fromm, ayrıntılı bir tarihsel öz yaşam öyküsü ile bu isteğimizi gerçekleştireceğimizi belirtmektedir.¹²

Fromm, düşünsel gelişmesini Birinci Dünya Savaşına bağlamaktadır. 1914 senesinin yazında on dört yaşındayken savaş heyecanı, yengilerin kutlanması ve tanıdığı birkaç askerin ölmesi gibi trajediler yaşamında en önemli yeri tutmuştur. İlk zamanlar savaşın anlamsız insan dışılığı onu etkilemese de daha sonra durum değişti ve Latince öğretmenin derslerde “Eğer barış istiyorsan savaş için hazırlan” tümcesini kullanması ve savaş çıkınca memnun olduğunu göstermesi Fromm’da şaşkınlık uyandırmıştı ve artık silahlanmanın barışı koruduğu ilkesine inanmakta güçlük çekmeye başladı.¹³

Fromm savaş yıllarında barış ve özgürlük kavramlarını sorgulamaya başlamıştı. Milyonlarca insanın siperlerde kalmayı sürdürüp başka ulusların suçsuz insanlarını öldürmeleri ve öldürülmeleri sonrasında anne-babalarına, eşlerine ve yakınlarına en büyük acıları yaşatmaları nasıl olabiliyordu? Her iki tarafın da barış ve özgürlük için savaştıklarına inanmaları olası mıydı? İnsanlar savaş istemediklerini söyledikleri halde savaş nasıl çıkabiliyordu? Savaşlarda her iki taraf da toprak istemediklerini, yalnızca kendilerinin olan ulusal mülklerinin bütünlüğünü korumayı dile getirdikleri halde savaş niye sürüp gidiyordu? Eğer her iki tarafta, savaş sonrasında anlaşılacağı gibi, siyasi ve askeri liderlerine ün kazandırmak için fetihler istiyor iseler, savaşlar milyonlarca insanın belli toprak parçalarını ele geçirmek ya da bazı liderlerin gösterişi uğruna kendilerine uygun yasaları izleyen ve bu yasaların doğasını bildiğinde anlaşılabilen belli toplumsal ve siyasal gelişmelerin mi bir sonucuydu?¹⁴ Üstelik Birinci Dünya Savaşında özgürlükleri için savaşan kişiler ve onların çocukları nasıl oluyor da savaş sonrasında, 1920’ler de İtalya’da, 30’lar da Almanya’da sanki özgürlük için hiç savaşmamış ve

¹² Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 9.

¹³ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 12.

¹⁴ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 14-15.

şimdi özgürlüklerinden vazgeçmişçesine, kaderlerini Mussolini ve Hitlerin'in eline bırakmakta sakınca görmüyorlardı.¹⁵

Fromm 1918'de savaş sona erdiğinde "Savaş nasıl mümkün oluyor?" sorusunu kendisine saptandı yapmış; insanların kitle halinde davranışlarının ne denli akıldışı olduğunu anlamak isteyen, barış ve uluslararası anlayış için tutkulu bir istek duyan, derinden sarsılmış gençti. Ayrıca tüm resmi ideolojiler ve bildiriler konusunda büyük bir kuşkuya düşmüş ve "insan, her şeyden kuşkulandır" inancıyla dolmuştu.¹⁶

Yine savaş yıllarında Alman basınında, Alman halkını savaş ilan etmeye başarılı rakiplerinden kurtulmak ve Almanya'yı ezmek isteyen kıskanç komşularının zorladığı anlatılıyor ve savaş özgürlük mücadelesi olarak betimleniyordu. Fakat Almanya köleliği ve baskıyı simgeleyen Rus Çarı'na karşı savaşmıyor muydu? ¹⁷

Tüm bu yaşananlardan sonra, bir süreliğine akla yatkın geldiği halde, hiçbir karşı sesin gelmemesi söylenilenlere karşı Fromm'un inancı kuşkuyla sarsılmaya başlamıştır. Bu duruma toplumcu milletvekillerinin Reichstag'ta savaş bütçelerine yönelik eleştirel konuşmaları da etki etmiştir. Yine Fromm, özel olarak elden ele dolaşan bir broşürün, Batılı müttefiklerin bakış açısıyla savaş suçu sorununu temellendirmesinden ve orada İmparatorluk hükümetinin saldırılara karşı masum bir kurban olmadığını tam tersi Avusturya-Macaristan hükümeti kadar sorumlu olduğunun açıklanmasından, etkilendiğini belirtmektedir. Tüm bunlara rağmen savaş devam ediyordu ve savaşa katılan her ulusun çukurlarında hayvanlar gibi yaşayan sağlıklı erkekleri birbirlerini el bombalarıyla, makineli tüfeklerle ve süngülerle öldürdüler. Savaş ile ilgili verilen vaatler ile yaşanan gerçeklerin birbirinden farklı olması Fromm'u birçok konu hakkında sorgulama yapmaya itmiştir¹⁸ ve "Özgürlükten Kaçış" isimli eseri ile kafasında soru işaretlerine neden olan olguların temelinde yatan toplumsal ve ruhsal nedenleri ortaya koymaya çalışmıştır.¹⁹

Fromm'un ergenlik dönemine denk gelen yukarıda bahsedilen deneyimleri Freud ve Marks'ın öğretilerine güçlü bir ilgi duymasına neden olmuştur. Çünkü Fromm

¹⁵Metin Gümrükçü, "Toplumsal-Ekonomik Yapılar Kısacasında Birey-Erich Fromm'da Özgürlük Sorunsalı-I", *İktisat Dergisi*, İstanbul, 217, 1982, 95

¹⁶ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 15.

¹⁷ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 13.

¹⁸ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 14.

¹⁹ Gümrükçü, "Toplumsal-Ekonomik Yapılar Kısacasında Birey-Erich Fromm'da Özgürlük Sorunsalı-I", 95

bireysel ve toplumsal olaylara yönelik sorulardan oldukça etkilenmişti ve bu sorulara güçlü bir istekle yanıt arıyordu. Sorulara yanıtlar ararken iki dizge arasındaki çelişkiler ve bu çelişkileri çözümüleme isteği onu tekrardan uyardı. Yaşlandıkça ve daha çok inceledikçe her iki dizge içindeki belli varsayımların doğruluğundan daha çok kuşku duymaya başladı ama aynı zamanda ilgisi de çok açık ve ayrıntılı bir şekilde ortaya çıktı. Fromm, birey olarak insanın yaşamını yöneten yasaları ve toplumun yasalarını, yani toplumsal varoluşları içinde insanları anlamayı istiyordu. Freud'un düşüncelerinde gözden geçirilmesi gereken varsayımlarına karşın, sürekli olan hakikati görmeye çalışıyordu. Aynı şeyi Marks'ın kuramı için de yapmayı denedi ve sonunda her iki düşünürü anlayıp eleştirmekten doğan bir bileşime varmaya çalıştı.²⁰ Ana görevlerinden birini ise "Dünyayı demokratik faşizmden koruyacak bir tinsel ve bilimsel değerler birleşimi ortaya çıkarmaya çalışmak" olarak nitelendirmiştir.²¹ Bu açıklamalar ışığında diyebiliriz ki insanların kimlik geliştirme süreçlerinde ergenlik dönemi görmezden gelinemeyecek derecede önemli bir yere sahiptir ve bu döneme denk gelen Fromm'un yaşadığı birçok olay onun kimlik gelişimini etkilemiş ve gelecek yıllarda ilgileneceği konu alanlarına yönelmesine olanak sağlamıştır.

Çocukluk ve ergenlik çağında yaşadıkları ve okuduklarının yanında Fromm'un gelişiminde mesleği itibari ile ruhbilimsel alanla içiçe olması ve bu alanda yetkin bir gözlem olanağına sahip olması da etkili olmuştur. Uzun yıllar ruh hekimi (Psikanalist) olarak çalışan Fromm, ruhbilimsel çözümleme (psikanaliz) yaptığı birçok insanın davranışlarını, düşüncelerini ve özgür çağrışımlarını incelemiştir.²² Yani doğal gözlem ve mesleki deneyim ile insan davranışlarının altında yatan nedenlere dair kendi becerileri dahilinde çıkarımlarda bulunma fırsatı elde ettiğini söyleyebiliriz.

Fromm siyasete karşı da tutkulu bir ilgi duymuştur fakat on bir – on iki yaşında, babasının işinde çalışan bir sosyalistle siyasete ilişkin konuştukları dışında, yaradılışı itibariyle siyasete uygun olmadığını kabul etmektedir. Bu nedenle Amerikan Sosyalist Partisi'ne katılıp Barış akımında etkili olmak dışında siyasi çalışması olmamıştır. Amerikan Sosyalist Partisine katılması durumunu ise kendi eliyle felakete sürüklenen bir dünyada edilgen kalmamanın bir ödev olduğunu hissetmesiyle ve dünyanın

²⁰ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 15-16.

²¹ Necla Arat, "Önsöz" Erich Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde*, (Çev. Necla Arat), Say Kitap, İstanbul, 2. Baskı, 1984, 7.

²² Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 16.

anlamsızlaşıp insanlığını yitirdiği ölçüde insanın, kendi insansal kaygılarını paylaştan kimselerle birlikte olma gereksinimiyle açıklar.²³

Fromm toplumbilimsel düşünce sisteminin oluşmasında Marks'ın önemli bir uyarıcı etkisinin olduğunu aynı zamanda içinde bulunduğu tarihsel dönemin toplumsal bir laboratuvar olduğunu belirtir. Birinci Dünya savaşı, Alman ve Rus Devrimi, İtalya'da Faşizmin yengisi, Almanya'da Nazizmin yengisi, Rus Devriminin yozlaşması ve sapkınlığı, İspanyol iç savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve silahlanma ırkı, bunların hepsi Fromm'un toplumbilimsel düşünce sisteminde varsayımlarda bulunmasına ve varsayımlarını doğrulamasına doğal bir gözlem alanı oluşturmuştur.²⁴

Fromm modern çağın mimarlarının Marks, Freud ve Einstein olduğunu belirtir. Bu üç düşünürün yapıtlarının bilimsel olduğu kadar, insanın anlama tutkusunu ve bilme gereksinimini en iyi dile getiren sanatsal yapıtlar olduğunu da vurgular. Fakat Fromm bu üç düşünürden Marks'a ayrı bir önem vermektedir. Marks'ın dünya çapında tarihsel önemi olduğunu vurgulamaktadır. Marks'ın Aydınlanma Çağı İnsancılığının ve Alman Ülkücülüğünün tinsel kalıntısını ekonomik ve toplumsal olgular gerçekliği ile birleştirdiğini ve böylece hem deneysel olan hem de Batı İnsancı (hümanist) geleneğinin ruhu ile dolu yeni bir insan ve toplum biliminin temellerini attığını söyler.²⁵ Böylelikle Marks'ın amaçlarından biri kapitalizmin insanlar üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi ortadan kaldırmaktır. Fakat Fromm'a göre Marks, insanların potansiyelleri ve özgürlüklerinden ziyade ekonomik çözümlemeleri ön planda tutmasından kaynaklı, insanların özgürlük istemi kadar yıkıcılık potansiyeline sahip olduklarını görememiştir. Marks aydınlanmanın tüm hümanizmini kuramında ele alarak insanları bu temelden hareket ederek tanımlasa da bu tanımlama Fromm'a göre eksik kalmıştır. Ekonomik engellemelerin ortadan kaldırılması ile insanların "kendini gerçekleştirme" ve "iyi olana" yöneleceğine dair Marks'ın ön görüşü, Fromm'a göre aşırı iyimser kalmıştır.²⁶ Buradan hareketle ekonomik anlamda iyileşme sürecinin çok iyi yönetilmesi gerektiğini ve insanın içinde barındırdığı yıkıcı olma eğiliminden kaynaklı daha başka sorunlara sebep olabileceğini söyleyebiliriz.

²³ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 16-17.

²⁴ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 17.

²⁵ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 18-19.

²⁶ Sevrâ Fırıncıoğulları, "Marks'ın Sınıf Kuramındaki Eksikliklere Erich Fromm'un Eleştirisi", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 60: 487-488.

Fromm eserlerinde Marks'ın önemini vurgularken Freud'un önemini bilmezlikten gelmez. Freud'un gerçek bilimsel ruhbiliminin kurucusu olduğunu; bilinçdışı süreçler ve kişilik özelliklerinin dinamik doğasına ilişkin buluşunun insan bilimi için eşsiz bir katkı olduğunu ve gelecek tüm zamanlarda insana ilişkin düşünceleri değiştirdiğini önemle vurgular.²⁷ Aslında Fromm'un Marks ve Freud'un düşüncelerini sentezlediğini söyleyebiliriz. Marks'dan etkilendiği hümanizm ile insanı merkeze alan bir noktada yer almıştır fakat Freud'un ruhbiliminden yola çıkarak insanların iç dinamiklerine önem vererek siyasi ideolojileri insanların özgürlüklerini kısıtlaması gerekçesi ile eleştirmiştir. Bu eleştiri sadece kapitalizme yönelik olmamış, sosyalizme yönelik de olmuştur. Böylelikle Marks ve Freud'un düşünce sistemini bir arada sentezlemesi onu sosyal hümanizme götüren ilk adımdır diyebiliriz.

Sonuç olarak Fromm'un düşünce sisteminin şekillenmesinde, içinde bulunduğu aile yapısı, yetiştirilme tarzı, okuduğu öğretiler, doğduğu zaman aralığında meydana gelen savaşlar ve siyasi olaylar etkili olmuştur. Bunun yanında Marks'ın toplumsal ve ekonomik olaylara bakış açısı, insancıl yaklaşımı ve Freud'un ruhbilimsel çalışmaları da Fromm'un düşünce sisteminde ve olayları anlamlandırmasında önemli bir yere sahiptir. Tüm bunlar Fromm'un özgürlük ve din kavramlarına yaklaşımını etkilemiştir.

²⁷ Fromm, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum*, 19.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERİCH FROMM'UN ÖZGÜRLÜK ANLAYIŞI

1.1. GENEL OLARAK ÖZGÜRLÜK KAVRAMI

Özgürlük kavramı, insanlık tarihiyle birlikte ortaya çıkmıştır. İlk felsefi argümanlarda varlığını hissettirerek filozofların her zaman gündeminde olmuş ve farklı bakış açılarıyla ele alınmıştır. Özü gereği iradenin dışında her türlü etkiden bağımsız olduğu için her insani davranış ve edimin, her toplumsal hareketin arkasındaki neden olmuştur. Dolayısıyla felsefenin konusu insan olduğunda özgürlük kavramı mutlaka filozofların karşısına çıkacaktır. İnsan doğasına, ilişkilerine ve yapıp ettiklerine yönelik bilgileri anlatan ilk düzenli eser Platon'un *Devlet* isimli eseridir ve bu eser özgürlük sorununu ele alan ilk felsefi eser olarak kabul edilir. Bu eserde insanı anlatırken özgürlük sorununu ele almak tamamen felsefenin insanla ilgili konularının özgürlük ile bağlantılı olmasındandır.²⁸

Felsefede önemli bir konu olan ve insanlıkla birlikte var olan özgürlük kavramının nasıl tanımlandığına baktığımızda hürriyet kelimesi ile eş anlamı olarak ele alındığını görürüz. Fakat özgürlük kavramının tanımı onu kullananın felsefi inancına, siyasi görüşüne göre değiştiği gibi, kelimenin kullanıldığı alanların farklılığına göre de değişir. Dolayısıyla onun efrâdını câmi ağyârını mâni tanımını yapamayız. Bu mantık çerçevesinde yapılan özgürlük tanımlarına bakacak olursak;

Cevizci özgürlüğü; kişinin kendi kendisini belirlemesi, denetlemesi, yönlendirmesi ve düzenlenmesi durumu olarak tanımlar ve hürriyet kavramı ile eş anlamlı olarak kabul eder. Burada özgürlük; bireyin, başkalarının istek ve emirlerine göre değil de kendi isteklerine göre hareket edebilmesi gücü, dış baskı ve zorlamalardan bağımsız bir şekilde kendi motiflerine ve ideallerine göre kendini yönlendirebilmesi durumu olarak açıklanmıştır.²⁹ Cevizci'ye göre kişi tercihlerini kendi iradesinin buyruklarına göre ve akla dayalı olarak yapar. Bir seçim yapması gerektiğinde alternatif eylemleri değerlendirir ve seçim yaptıktan sonra da gereğini yerine getirir. Yine özgürlük, iradenin ahlak yasası dışında, her şeyden bağımsız olması olarak da

²⁸ Yavuz Adugit, "Özgürlüğün Kısa Tarihi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 2013, 64.

²⁹ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999, 667.

tanımlanır.³⁰ Burada ahlak ile özgürlüğün birbirinin temelini oluşturduğunu görmekteyiz.

Kişinin, baskı ve zorlamalardan bağımsız karar aldığında hissettiği duygunun, aynı koşullar devam ederken başka kararlar almasının mümkün olduğundaki sevincinin, önünde her zaman eylemlerinde alternatif yaratacak ve geleceğin kendisi dışında, bağımsız bir şekilde, belirlenemeyecek olmasının ortaya çıkardığı duygular özgürlük duygusu olarak tanımlanır. Kısacası özgürlük duygusu; kişinin, bir karar alırken ya da aldığı bir kararı gözden geçirirken bu kararını özgürce verdiğini düşünmesi ve yine aynı şartlar altında başka kararlar verebilmesinin mümkün olduğunu gördüğünde hissettiği öznel duygudur.³¹

Öner “*İnsan Hürriyeti*” isimli eserinde hürriyeti “seçme” ve “eylem” olmak üzere iki unsurda ele alarak insanların doğasında hürriyetin var olduğunu ve eylemleri engelle karşılaştınca hürriyetin farkına vardıklarını ifade eder. Engellenmeden dolayı hürriyetten yoksunluk söz konusu ise insan da sadece seçme eyleminden sonra eyleme geçeceğini söyler. Özgürlük ile ilgili mahiyetin daha iyi anlaşılması için Necati Öner hürriyet kavramını; “seçme hürriyeti”, “mutlak varlık karşısında insan hürriyeti” ve “eylem hürriyeti” olmak üzere üç başlıkta ele alarak açıklar.³²

a) Seçme Özgürlüğü: Öner’ e göre hürriyetsiz bir seçim söz konusu olamaz.

İnsanlar seçim yapmakta özgürdürler fakat seçim yapmalarını sağlayan sebepler dıştan gelir. Bu sebepler aslında bilgidir. Bu bilgilerde aile, çevre, okul vb. etmenlerden beslenir. Dünyada her sebep insanları mutlaka aynı sonuca götürmez çünkü insanlarda pişmanlık ve memnunluk duyguları vardır. Sebep, belli ölçüde sonucun meydana gelmesine olanak sağlar. İster kabul edilsin ister edilmesin, Mutlak Varlık hakkında düşünülmeden özgürlük için bir çözüm bulunamayacağını belirten Öner, seçme hürriyetinin de insanlar için ancak sınırlı bir alanda söz konusu olduğunu vurgular.³³

b) Mutlak Varlık Karşısında İnsan Hürriyeti: Öner, bir çok düşünce sisteminin özgürlüğü ele aldığını ve ister inansın ister inanmasın mutlaka Mutlak Varlığa değindiğini belirtir. Bu ifadeler ışığında insanın özgürlüğünün

³⁰ Cevizci, 667.

³¹ Cevizci, 667.

³² Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yayınları, Ankara 1995, 15-16.

³³ Öner, 28-33.

kendi bilgi alanı ile sınırlı olduğunu ve felsefi bir çok meselede insan aklını aşan noktalarda insan aklı, kendi sınırlarını aşan, yetkin ve mutlak bir varlığı yani Allah'ı kabul etmeye mecbur kalır.³⁴

c) Eylem Özgürlüğü: Öner eylemi, seçme ile belirlenmiş bir hedefe ulaşmak için gösterilen faaliyetler ve düşüncenin davranışa yansıtılması olarak tanımlar. Buradan hareketle seçme özgürlüğüne sahip kişinin seçtiğini eyleme dönüştürme özgürlüğüne sahip olduğunu söyleyebiliriz.³⁵

Öner, hürriyeti “kamu hayatının hürriyetleri” ve “ferdi hürriyetler” olmak üzere ikiye ayırır. Kamu hayatındaki hürriyetleri vatandaş olmanın gerektirdiği haklar olarak açıklarken; ferdi hürriyetleri de kendi içinde “maddi ve manevi hürriyet” olarak ikiye ayırır. Maddi hürriyeti fiziki hürriyetler ile manevi hürriyeti de din, basın, söz ve eğitim hürriyeti ile ifade eder.³⁶

Akarsu da, özgürlük ve hürriyet kavramlarını eş anlamlı olarak kabul eder ve özgürlüğü, bağlı olmama, dışarıdan etkilenmemiş, engellenmemiş ve zorlanmamış olma olarak tanımlar. İnsanların seçme özgürlüğüne sahip olduğunu belirtir ve seçme özgürlüğünü kişinin tüm dış etkilere bağımsız olarak kendi istekleri, düşünceleri ve yasaları doğrultusunda karar verebilmesi olarak açıklar.³⁷ Akarsu özgürlük kavramını birkaç başlık altında ele alarak tanımlar.

1) İstenç Özgürlüğü: İnsanın bir istekte bulunmasını veya bir şeyi istemesini kendisinden başka hiçbir şeyin ya da hiç kimsenin engellememesi ve bir istekte bulunmaya başka bir şey tarafından zorlanmamış olması olarak tanımlanır. Burada insan, kendisi istediği için özgürdür. İsteklerini çevresi, ailesi ve toplum aşılamamıştır. İnsanların hangi isteklerde bulunacağı çevresi, ailesi ve toplum tarafından aşılanmış ise kişide istenç özgürlüğü eksik olur.³⁸

2) Kişisel Özgürlük: Bu özgürlük ile istenç özgürlüğü bağlantılıdır. Bir kişinin isteklerinin, eylemlerinin ve düşüncelerinin başka bir kişi tarafından engellenmeden, zorlanmadan ve yönlendirilmeden, kişinin istediği şekilde

³⁴ Öner, 33-37.

³⁵ Öner, 69-74.

³⁶ Öner, 75-146.

³⁷ Bedia Akarsu, *Felsefi Terimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998, 138.

³⁸ Akarsu, 138.

hareket etmesi durumudur. Bu durumda olan insanların kişiliği özgür bir şekilde gelişmiştir.³⁹

3) Düşünme Özgürlüğü: İnsanın bütün baskılardan, dinsel inançlardan ve dış etkilere bağımsız olarak özerk bir şekilde düşünebilmesidir. Burada sadece bağımsız düşünme yeterliliği kastedilmemektedir, zaten düşüncenin kendisi de baskı altına alınamaz; önemli olan düşünülen şeylerin karşımızdakilerine de söylenebilmesidir. Ayrıca düşünme özgürlüğü, aktarma ve yazma özgürlüğü ile iç içedir. Bu özgürlüğün gerçekleştiği en iyi yol ise basın özgürlüğüdür.⁴⁰

4) Törel Bilinç Özgürlüğü: Bir insanın ahlaki değerlerinin ve davranışlarının törel bilince göre olması durumudur. Özellikle dinsel inançlarda inanıp onun gerekliliklerini özgürce yerine getirebilme veya dine bağlı olmama durumunda özgür olunmasıdır.⁴¹

5) Eylem Özgürlüğü: Dış baskılardan bağımsız, özellikle de bir başkasının baskısı olmadan kişinin kendi istediği gibi davranma gücü ve hakkı olarak tanımlanır.⁴² Akarsu bu özgürlük türünü dört biçimde ele almıştır.⁴³

5.1. Fiziksel özgürlük: Kişinin tüm dış baskılardan bağımsız bir şekilde hareket edebilme kabiliyeti olarak tanımlanır. Örneğin hapisanede olan bir kişinin fizik özgürlüğünün kısıtlandığı söylenebilir.⁴⁴

5.2. Ruhbilimsel özgürlük: İnsanın kendi doğasının eğilimine göre, dış baskılardan uzak bir şekilde, hareket etme özgürlüğü olarak tanımlanır.⁴⁵

5.3. Ahlaksal özgürlük: İnsanın kendi kendisini belirlediği özgürlük biçimidir ve temelini kişisel özgürlük oluşturur. İnsanlar ahlaksal eylemleri; bir başkası istediği ya da baskı yaptığı için değil, kendisi istediği ve sorumluluğunu aldığı için gerçekleştirir. Burada ahlakın

³⁹ Akarsu, 138.

⁴⁰ Akarsu, 139.

⁴¹ Akarsu, 139.

⁴² Akarsu, 139.

⁴³ Akarsu, 139.

⁴⁴ Akarsu, 139.

⁴⁵ Akarsu, 139.

önkoşulunun, özgürlük olduğu belirtilmiştir. Yine bu özgürlük biçimi baskıyı dışarıda bırakır fakat yükümlülüğü içinde barındırır.⁴⁶

Kant'ın ahlak anlayışı ahlaksal özgürlükle benzerlik göstermektedir. Kant'ın düşünce sistemine göre özgürlüğü ele almak, ahlakı ele almayı zorunlu kılar. Yani özgürlük ve ahlak karşılıklı olarak birbirini etkilemektedir.⁴⁷ Ahlakın yalnızca özgürlükle mümkün olabileceğini belirtir ve özgürlüğü bir postüla olarak ele almak gerektiğini ifade eder. Bu yaklaşımı *özgürlük postülası* olarak adlandırılır.⁴⁸ Bu yaklaşımda Kant, insan iradesinin özgür olduğunun kanıtlanamayacağını belirterek, insan iradesinin özgürlüğünü kanıtlamaya çalışmamıştır ancak sorumluluklarımız ve ahlaki ödevlerimize ilişkin deneyimlerimizden kaynaklı, özgürlüğün, varsayılması gereken bir ide olduğunu söylemiştir. Fakat irade özgürlüğünü yok saymamıştır tam tersine ödevlerin bildirdiği gereklilikten kaynaklı insan iradesinin özgür olduğunun varsayılması gerektiğini belirtir. Çünkü özgürlük ve ahlak öylesine ayrılmaz bir bütün haline gelmişlerdir ki özgürlük; iradenin, ahlak yasası dışındaki her şeyden bağımsızlığı olarak tanımlanmıştır.⁴⁹

5.4. Toplumsal özgürlük: Bu özgürlük türü yasaların koruyuculuğu çerçevesinde ve yasaların sınırları içinde diğer insanların özgürlüklerini kısıtlamadan davranabilme olarak tanımlanır. Yine bu özgürlüğün de temelini de kişisel özgürlük oluşturur.⁵⁰

Düşünürlerin toplumsal özgürlük ile ilgili görüşleri ne baktığımızda, J.J Rousseau, insanların kendi uyacakları yasaları yine kendilerinin koymasını toplumsal özgürlük olarak görürken Kant, bu ilkedен yola çıkarak özgür olmayı aklın özerk olmasına bağlar. Marksçı görüşte ise özgür olmak, toplumsal zorunluluklarla özdeşleştirilmiştir. Bu görüşe göre doğaya boyun eğilmesi ve doğa yasalarına ayak uydurulması halinde özgürlüğe sahip olunabilir. Marksçı görüşe göre doğada zorunluluk geçerli olduğu için

⁴⁶ Akarsu, 139.

⁴⁷ Immanuel Kant, *Pratik aklın eleştirisi*, (Çev.: I. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı). Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2009, 34.

⁴⁸ Kant, 72.

⁴⁹ Cevizci, 667.

⁵⁰ Akarsu, 139.

toplum yasaları da bu zorunluluktan ortaya çıkar. Yani aslında özgürlük diye bir durum yoktur ancak doğada var olan bu zorunlulukları gören özgür olabilir.⁵¹

6. Doğal Özgürlük: İnsanın çevresini değiştirerek çevresine biçim verdiği özgürlük biçimi olarak tanımlanır. Akarsu, insanların bu yeteneğe sahip olduğunu belirtir.⁵²

Buraya kadar özgürlükle ilgili verilen bu bilgilerden sonra diyebiliriz ki, yukarıda sıraladığımız özgürlük çeşitleri çalışmamızın konusu olan Erich Fromm'da bir şekilde vardır. Şimdi Fromm'un özgürlük anlayışına geçebiliriz.

Fromm'a göre özgürlüğün tanımı, insanların kendini bağımsız ve ayrı bir varlık olarak görmesi ve algılaması ölçüsünde değişir.⁵³

Fromm, öznel bilişsellik kavramı ile ait olma gereksinimin zorunluluğuna da değinmiştir. "Öznel bilişsellik", insanoğlunun, kendisini doğadan ve diğer insanlardan farklı bir bireysel varlık olarak görmesini, kendisinin farkına varmasını sağlayan düşünme yetisidir. Öznel bilişsellikle beraber insan, kendisinin doğadan ve diğer insanlardan ayrı olduğunu fark eder. Hastalığı, yaşlanmayı, ölümü ve evreni düşündükçe kendisinin bu dünyada ne kadar önemsiz olduğu fikrine kapılarak yaşam üzerindeki anlam arayışını kaybeder. Anlam arayışını kaybeden bir insan ise yaşama yetisini kaybetmiş demektir. İşte bu noktada birey; bir görüşe, fikre, değere ve çeşitli kalıplara bağlanarak hayata anlam yükleme çabasına girerek yaşamaya devam eder. Çünkü insan, bir şekilde kendisinin doğadan farklı olduğunu ve yeni doğan bir bebek de belli bir zaman sonra annesinden bağımsız olduğunu fark edecektir. Fromm'a göre insanlar mutlaka güvenlik arayışı içerisindeyler ve bunu iki şekilde gerçekleştirirler. İlki insanın, diğer insanlarla ve doğayla başlangıçtaki gibi bir olma durumundan çıkması ölçüsünde özgür olabileceği, o ölçüde "birey" haline geleceği ve sevgi ile üretken çalışmanın kendiliğindenliği ile kendisini dünya ile birleştireceğidir. İkincisi ise kendisinin farkına varamayarak, dünyayla arasında kendi özgürlüğünü ve bireysel benliğinin bütünlüğünü yok edecek bağlarla güvenlik arayışı içerisine girmesidir.⁵⁴

⁵¹ Akarsu, 139.

⁵² Akarsu, 139.

⁵³ Erich Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, (Çev.: Şemsa Yeğin), Payel Yayınları, İstanbul 1996, 34.

⁵⁴ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 34.

Fromm insanların hem toplumsal tarih sürecinde hem de yaşam tarihinde bireyselleşme sürecinin olduğunu belirtir. Özetleyecek olursak insan, kendisinin doğadan ve diğer insanlardan farklı olduğunu gördükçe bireyselleşir ve özgürleşir. Aynı şekilde annesinden doğan bir bebek göbek bağının kesilmesi ile özgürleşir. Fakat Fromm burada farklı bir özgürlük anlayışına değinmektedir. Annesinden göbek bağının kesilmesi ile ayrılan bebek belli bir süre daha annesine ihtiyaç duyar ve annesi ile arasında bir bağ oluşturur. Yine bireyin tamamen bireyselleşmeden önce onun bu sürecine katkı sağlayan bağlar vardır. Fromm bu bağları “ilk bağlar” olarak adlandırır ve bu bağların bireye güvenlik, ait olma ve köklerinin bir yere bağlı olduğu duygusu verdiğini belirtir. Fromm’a göre bu bağlar çocuğun annesine, ilkel toplum üyelerinin topluluklarına ve doğaya, orta çağ insanının kiliseye ve toplumsal hukukuna bağlanmasını sağlar. Birey, ilk bağlarından tamamen kurtulup bireyselleşme evresine ulaştığında ise yeni bir görevle karşı karşıya kalır ve artık bireyselleşmeden önceki durumundan farklı bir şekilde güvenlik arayışı içerisine girerek kendisini dünyanın koşullarına göre ayarlar ve dünyada kök salmak için çabalar. Sonuç olarak Fromm’a göre özgürlük, bu evrim aşamasına ulaştıktan önceki özgürlükten farklı bir anlam taşır.⁵⁵

Fromm ilk bağlarını yaşayan bir bebeğin kural koyuculara, anne-babası ya da diğer kişiler, fark etmeksizin boyun eğdiğini ve bu kişileri de kendi parçası olarak kabul ettiğini fakat bu boyun eğmenin henüz bireyselleşmemiş çocuğun evreninin bir parçası olduğunu ifade eder. Ona göre, zamanla çocuk kendisini diğer kişilerden ayrı olarak algıladığında, o zamanki boyun eğme ile sonraki boyun eğmeler aynı olmayacaktır.⁵⁶

Fromm bir çocuğun ilk bağlarından ne ölçüde koparılsa, özgürlük ve bağımsızlık arayışının o kadar çok gelişeceği görüşündedir. Ancak bu arayışın varacağı noktanın neresi olacağı konusunda bireyselleşme sürecinin diyalektik açıdan incelenmesi gerektiğini ve bu sürecin de iki yönü olduğunu belirtir.⁵⁷ Bunlardan ilki, çocuğun fiziksel, zihinsel ve duygusal alanlarda giderek daha güçlü hale gelmesidir. Bu alanların her birinde etkinlik ve yoğunluk artar. Aynı zamanda bu alanlar, giderek birbirleriyle daha bütünleşmiş hale gelirler. Böylelikle bireyin mantığının ve iradesinin yönettiği

⁵⁵ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 37.

⁵⁶ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 38.

⁵⁷ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 39.

daha organize bir yapı gelişir. Gelişen ve bütünleşen bu yapı benlik olarak adlandırılır ve bireyselleşme sürecinin bir yönünün, benliğin gelişmesi ile bağlantılı olduğu söylenir. İkincisi ise, giderek artan yalnızlığın bireyselleşme sürecine etki etmesidir. İlk bağların insanlara güven ve birlik duygusu vermesinin ardından bu bağlardan uzaklaşılması kişide yalnızlık duygusunu açığa çıkarır. Bununla birlikte kişi dünyayı tehlikeli algılayıp kaygı duyarak kendisini güçsüz hisseder. Oysa birey haline gelmeden önce hem dünya hakkında böyle bir düşüncesi yoktur hem de kaygılı ve güçsüz hissetmemiştir.⁵⁸

Fromm'un bu görüşünün tam tersi olarak Rousseau, Toplum Sözleşmesi'nde "İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur"⁵⁹ ifadelerinden insanların zamanla özgürlüklerinin kısıtlandığını sonucuna varılır. Oysa Fromm, Rousseau'dan farklı olarak insanların cennetteyken bile özgür olmadıklarını ve zamanla bağlı oldukları bağlardan kurtuldukça özgürleştiklerini söyler. Yine Marks'da özgürlüğün uzun uğraşlar sonrasında kazanıldığı görüşündedir.⁶⁰

İnsanlar bireyselleşme sürecini sürdürürse olumsuz duygularla baş edebilir fakat eğer bireyselleşme sürecinden vazgeçerse o zaman hissettiği yalnızlık ve güçsüzlük duygularından kurtulmak için dürtüleri ortaya çıkar. Bu dürtüler kişinin yeni bağlar edinmesini gerekli kılar. Bu yeni bağlar ilk bağlara benzememektedir. Fromm'a göre bireyselleşme süreci bir evrimdir ve nasıl ki dünyaya gelen bebek annesinin karnına tekrardan giremeyecekse ilk bağlarından kopan birey de ruhsal olarak geriye gidemez. Bunun için çaba harcandığında ise kişide boyun eğme özelliği gelişir. Boyun eğen kişi, bilincinde kendini mutlu ve güvenli hissedebilir, ama bilinçaltında bu duyguların karşılığında ödediği bedelin, kendi benliğinin bütünselliğinden ve gücünden vazgeçme olduğunu fark eder. Dolayısıyla boyun eğmenin sonucu, amaçlananın tam tersi olur. Boyun eğme, kişinin güvensizliğini artırırken, düşmanlık ve başkaldırma isteği yaratır. Bu istek kişinin bağımlı olmuş olduğu ya da bağımlı hale geldiği kişilerin ta kendilerine karşı yöneltildiğinden büsbütün tehlike oluşturur.⁶¹ Fromm'a göre böyle durumlarda insanın içinde olan "yıkıcılık" isteği ortaya çıkar. Yıkıcılığın nedenini ise dürtülerin

⁵⁸ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 40.

⁵⁹ J., J., Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, (Çev.: İsmail Yerguz), Say Yayınları, İstanbul 2008, 72.

⁶⁰ Rousseau, 72.

⁶¹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 40.

engellenmesi yani yaşanması gereken hayatın yaşanmaması durumu olarak ifade eder ve yıkıcılığın “karakter yapısına bağlı” ya da “kendiliğinden” ortaya çıktığını savunur. Kendiliğinden ortaya çıkan yıkıcılığı ise olağandışı koşulların pasif durumdaki yıkıcı tepkileri patlayarak oryaya çıkarması durumu olarak tanımlar. Diğer yıkıcılık biçimini ise Fromm, insanın karakterinde zaten var olan yıkıcılık olarak tanımlar. Fromm, kendiliğinden yıkıcılığa savaşlarda meydana gelen işkence ile öldürme yöntemlerini örnek verir.⁶²

Fromm, bireyselleşme sürecinde ortaya çıkan yalnızlık ve kaygı duygularından kurtulmanın tek yolunun boyun eğme olmadığını belirtir. Boyun eğmenin dışında, bireyin bireyselliğini yok etmeden, birey ile dünya ve diğer insanlar arasında üretken, çözümlenemez çatışma ile son bulmayan, insanlar ve doğa ile kendiliğinden oluşan bir ilişki meydana gelecektir.⁶³

Sonuç olarak Fromm, bireyselleşme oranında özgür olduğunu belirtmiştir fakat ilk bağlara sahip olan bireyin, ilk bağlarından kopuşu ve bireyselleşmeye başlaması, kendisini dünyadan ve diğer insanlardan ayrı olarak görmesine olanak sağlamaktadır. Doğal olarak birey kendini yalnız hissedecek ve kaygılanacaktır. İşte bu noktada birey eğer dünyayla yeni ve farklı bir bağ kurma olgusunun gerekleri olan içsel gücü ve üretkenliği geliştirme yeteneğini göstermişse başkalarıyla yepyeni bir yakınlık ve dayanışma niteliği gösteren bir konuma gelecektir. Eğer bunu başaramayıp yalnızlık ve kaygı ile baş edemez, boyun eğmeyi tercih ederse kendi benliğinden ve kendi içinde barındırdığı güçten vazgeçmek zorunda kalacaktır.⁶⁴

Erich Fromm’un özgürlük anlayışını daha iyi kavramsallaştırabilmemiz için itaatsizlik kavramına açıklık getirmek faydalı olacaktır.

1.1.1. İtaatsizlik ve Özgürlük

Yüzyıllardır krallar, derebeyleri, rahipler, ebeveynler ve sanayici patronlar itaatin erdemlilik, itaatsizliğin de ahlaksızlık olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşü yeni bir bakış

⁶² Erich Fromm, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri-II*, (Çev.: Şükrü Alpagut), Payel Yayınları, İstanbul 1985, 10-11

⁶³ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 41.

⁶⁴ Fromm, *Özgürlükten Kaçış*, 41.

açısıyla ele alacak olursak: insanlık tarihinin başlangıcı, bir itaatsizlik ile başlamıştır ve bir itaat eylemiyle sonlandırılabilir olması beklenmedik bir durum değildir.⁶⁵

İnsanlık tarihinin başlangıcına, İbrani ve Yunan mitlerine göre bir başkaldırı davranışı öncülük etmiştir. İbranilerin Adem ile Havva mitiyle, Yunanlıların Prometheus miti, bütün insan uygarlıklarının itaatsizlik eylemiyle başladığını belirtir. İbranilerin Adem ile Havva mitine bakacak olursak onların doğanın bir parçası olduklarını ve doğa ile uyum içerisinde cennet bahçesinde yaşadıklarını görürüz. Henüz sınırlarını aşmamışlardır. Doğanın içinde yani cennette ana rahmindeki cenin gibilerdir. İnsandırlar ama aynı zamanda tam olarak insan olmamışlardır. Her şey bir emre karşı geldiklerinde değişti. Toprak ana ile bağlarını kopartarak, göbek bağı keserek bağımsız ve özgür insan olabildiler. Bu cennetten ayrılış Adem ile Havva'yı özgürleştirerek onların gözlerini açtı. Birbirlerini yabancıladılar, dış dünyayı gariplediler ve düşmanca buldular. Erich Fromm'un kanaatine göre Adem ile Havva'nın bu itaatsizlikleri, doğa ile olan bağlarını koparttı fakat onları birey haline getirdi. Cennet bahçesinde yaşarken, emre karşı gelmeleri yani "ilk günah", insanı, yozlaştırmaktan ziyade özgürleştirmişti ve insanlık tarihinin başlangıcı olmuştu. İnsanın kendi gücüne inanabilmesi ve tam anlamıyla insan olabilmesi için cennet bahçesini terk etmesi gerekiyordu.⁶⁶

Peygamberler insanın itaatsizlik etmekte haklı olduğunu; insan öncesi dönemde, cennet bahçesinde işledikleri bu "günahla" dış dünyada yozlaşmadıklarını tam tersi o dönemin prangalarından kurtuldukları görüşünü onaylar. Peygamberler için tarihin adamın insan haline geldiği yer olduğunu belirten Fromm; gelişimi sırasında kendisi, yoldaşı ve doğa arasında yeni bir uyum yaratana kadar aklının ve sevgisinin güçlerini geliştirdiğini ifade eder. Ona göre insanlık tarihinin başlamasıyla birlikte insanın insanla ve insanın doğayla arasındaki uyum ve barışı "kıyamet" olarak tanımlanmıştır. İnsan kendi çabaları ile "yeni" cenneti oluşturmuştur. Çünkü itaatsizliği nedeni ile "eski" cenneti terk etmek zorunda bırakılmıştır.⁶⁷

Erich Fromm, Yunanlıların Prometheus mitinin de tüm insanlığın bir itaatsizlik eylemine dayandığını belirtir. Çünkü tanrılardan ateşi çalan Prometheus insanın evrimine

⁶⁵ Erich Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?* (Çev.: Nurdan Soysal), Say Yayınları, İstanbul, 2018, 9.

⁶⁶ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?* 9-10.

⁶⁷ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?* 10.

olanak tanır. Eğer Prometheus suçu işlemeseydi, insanlığın başlangıç tarihi olmayacaktı. Prometheus, Adem ile Havva gibi itaatsizlik ettiği için cezalandırılır. Ancak o tövbe etmez ve bağışlanmayı dilemez. Tam tersi, gururla tanrılara itaat etmektense kayalara zincirlenmeyi yeğler.⁶⁸

Fromm'a göre insan, itaatsizlik eylemleriyle evrimleşmeye devam eder. İnançları ve vicdanı nedeniyle otoriteye hayır diyerek itaatsizlik etme cesareti gösterenlerin varlığı, insanları ruhsal ve zihinsel açıdan geliştirmiştir. İnsanların zihinsel gelişimi ile itaatsizlik eylemi arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu söylenebilir. İnsanoğlu yeni düşünceler üreterek ilerler. Fakat bu ilerlemeleri sağlamak için ürettiği yeni düşüncelerini susturmak için uğraşan otoritelere ve değişimin anlamlı olmayacağını ifade eden köklü inançların otoritelerine karşı itaatsizlik etmek zorunda kalır. Çünkü ilerlemek için buna ihtiyaç vardır.⁶⁹

“Eğer ki itaatsizlik etme eylemi insanlık tarihinin başlangıcı olduysa, itaat etme eylemi de doğal olarak insanlık tarihinin sonunun gelmesine sebep olabilir”⁷⁰. Erich Fromm bu düşüncesinde anlam ya da mantık aramaz. Bu söylemiyle anlatmak istediği teknik olarak atom çağına yaklaşılmasına karşın insanların çoğunun, yani iktidarda olan çoğunluğun, duygusal anlamda hâlâ taş devrinde yaşaması durumudur. Fakat atom çağında olmamızla çelişkili olarak bilimsel anlamda 21. yüzyılda olmamıza rağmen devlet, siyaset ve toplum bakımından görüşlerimiz bulunduğumuz yüzyılın gerisindedir. Dolayısıyla insanlığın bir gün yok olacağının nedenleri, ölümcül düğmelere basılmasına emredenlere itaat edilmesi, modası geçmiş korku, nefret ve hırs, devletin egemenliği ve ulusal onur gibi köhnemiş klişelere boyun eğilmesidir.⁷¹

Fromm “özgür dünyadaki” bizlerin özgürlük hakkında, Sovyet liderlerinin ise devrim hakkında çok konuşarak itaatsizliğin cesaretini kırdığımızı düşünür. Bu durumu Sovyetler Birliğinin açıkça güç kullanarak gerçekleştirdiğini, özgür dünyadaki bizlerin ise dolaylı olarak ve daha üstü kapalı ikna yöntemleri ile gerçekleştirdiğimizi belirtir. Fromm'a göre, burada tüm itaatsizliğin bir erdem olduğunu, her itaatin de bir ahlaksızlığa sebep olduğunu söylemek yanlış olur. Böyle ifade edilen bir söylemin itaatsizlik ile itaatin birbiriyle olan diyalektik bağının görmezden gelinmesine neden

⁶⁸ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?* 10.

⁶⁹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?* 10-11.

⁷⁰ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?* 10

⁷¹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?* 11.

olacağını belirten Fromm, burada anlatılmak istenenin çiğnenen kurallar ile uyulan kurallar bağdaşmadığında, herhangi bir kurala itaat edilmesi durumunda mecburi olarak diğer kurala itaatsizlik edileceğini ya da tam tersi bir durumun olacağını söyler.⁷²

Fromm terimlerde karışıklığa neden olmamak için bir insana, kuruma veya iktidara itaatin (heteronom, bağımlı itaat) teslimiyet olduğunu, böyle bir durumda bağımsızlığımızdan vazgeçerek dış iradenin veya bir başkasının yargısını kabul ettiğimizi; kendi aklımıza ve inançlarımıza itaatin ise (otonomi, özerk itaat) teslimiyet değil, bir onaylama olduğunu belirtir. Ayrıca kendi inançlarımızın ve değerlerimizin gerçekten bize ait olduğu durumlarda bu inanç ve değerlerimizin bizim birer parçamız olduğunu ve diğer insanların yargılarını kabul etmek yerine kendi yargılarımızın izinden gittiğimizde özümüzü bulduğumuzu, dolayısıyla itaat etme durumunun mecazi anlamda ve özünde heteronom itaat durumundan farklı olarak kullanılabildiğini de belirtir. Buradan itaat etme durumunun farklı anlamlarda kullanılabileceğini anlarız. Bu farklı kullanımları daha iyi nitelendirebilmek adına Fromm'un vicdan ve otorite kavramlarını nasıl açıkladığını incelememiz gerekecektir. İlk olarak vicdan kavramına bakacak olursak anlamları birbirinden farklı iki olguyu ifade etmek için kullanılan iki türü karşımıza çıkar. Bunlardan ilki "otoriter vicdan" ikincisi ise "hümanist vicdan" dır.⁷³

Fromm'a göre otoriter vicdan, kızdırmaktan korktuğumuz ve memnun etmeye istekli olduğumuz bir otoritenin içselleştirilmiş sesidir. Aslında çoğu insanın kendi vicdanlarına uyduklarında deneyimledikleri durumdur. Aynı zamanda Freud'un bahsettiği ve "süper ego (üst benlik)" adını verdiği bilinçtir. Süper ego bir babanın buyruk ve yasaklarını, oğlunun korku nedeniyle kabul edip içselleştirdiği durumu temsil eder. Başka bir şekilde ifade edecek olursak korktuğumuz ya da hayranlık duyduğumuz için bir kişinin, bir kurumun veya bir kültürün isteklerini içselleştirdiğimiz durumdur. Burada doğruya göre değil, dışsal otoritenin isteğine göre hareket etmiş oluruz ve bu durum gerçek bir vicdanı temsil etmez.⁷⁴ Otoriter vicdanda (süper ego) güç her ne kadar içselleştirilmiş bile olsa yine de kendi dışımızdaki bir güce itaattir. Kendi vicdanımızı

⁷² Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?* 11.

⁷³ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 11.

⁷⁴ Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, (Çev: Ayda Yörük), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1994, 172-173.

dinlediğimize bilinçli olarak inanırız. Fakat gerçekte itaat ettiğimiz gücün ilkelerini sineye çekeriz.⁷⁵

Hümanist, insani vicdanı ise Fromm, dış yaptırım ve ödüllerden bağımsız olarak her insanın içinde var olan bir ses diye niteler. Ona göre, bu ses bizi kendimize ve insanlığımıza dönmemiz için çağırır. Hümanist vicdan, bizlerin insan olarak neyin insanlık dışı, neyin insani; yaşam için ise neyin yıkıcı, neyin yapıcı olduğuna yönelik sezgisel bir malumatımız olduğu esasına dayanır. Kısaca o mutluluğa ve erdemli bir hayata doğru yoldan ulaşmamızı sağlayan insani bir işarettir.⁷⁶

Fromm'a göre hümanist vicdan ile süper ego özdeş kavramlar değildir. Özdeş olduklarına yönelik yanılsama yüzünden içselleştirilmiş otoritenin, kendi parçamız olmayan dışsal bir otoriteden çok daha etkili olduğu düşüncesi, insanların kendisi olma ve kendisini yargılama yetisini yani hümanist vicdanla hareket etmesini zayıflatır.⁷⁷ Buradan süper egonun istediği yönde hareket edildiğinde insanın kendisi olmadığını ve kendini yargılayamadığını anlamaktayız.

İkinci olarak otorite kavramına ele alacak olursak bu kavramı tanımlayabilmek ve anlamlandırabilmek için akılcı otorite ve akıldışı otoritenin ne olduğuna bakılması gereklidir. Fromm “başka bir insana itaat kendiliğinden teslimiyettir” ifadesinden yola çıkılarak akılcı ve akıldışı otoriteyi örneklendirebileceğimizi belirtir. Akılcı otorite için öğretmen ile öğrenci ve akıldışı otorite için de köle ile efendisi arasındaki ilişkiyi örnek vererek açıklayabiliriz. Her iki otoritede de verilen örnekte kurulan ilişki, sözü geçen kişilerin otoritesinin kabullenilmesi olgusuna dayanır. Fakat bu ilişkilerin dinamik olarak nitelikleri farklıdır. Akılcı otorite örneğindeki ilişki ideal bir durumdur ve öğretmen ile öğrencinin çıkarları aynı doğrultudadır. Öğretmen öğrencisini ileriye götürmek ister ve öğrenci başarılı olursa tatmin olur ama öğrencisi başarısız olursa bu durum hem öğretmenin hem de öğrencinin başarısızlığı olur. Öte yandan köle ile efendisi arasındaki ilişkiye bakacak olursak kölenin efendisi, köleden mümkün olduğunca faydalanmak ister. Köleden ne kadar fayda elde ederse o kadar tatmin olur. Öte yandan köle de çok az bir mutluluk için elinden geldiğince haklarını savunmaya çalışır. Köle ile efendisinin çıkarları birbirine terstir. Çünkü birisi için yararlı olan şey

⁷⁵ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 12.

⁷⁶ Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, 189.

⁷⁷ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 12.

diğeri için zararlı olur. Öğretmen ile öğrenci ve köle ile efendisi arasındaki ilişkilerde birinin diğerine göre üstünlüğünün işlevi farklıdır. Öğretmen ile öğrencisi örneğindeki üstünlük, otoriteye tabi olan kişinin yani öğrencinin ilerlemesi için gereken şarttır. Köle ile efendisi örneğinde ise üstünlük, otoriteye tabi olan kişinin yani kölenin sömürülmesi için gereken şarttır.⁷⁸ Burada, otorite kavramı ile üstünlük kavramının birbiriyle ilişkili olduğunu görmekteyiz.

Fromm'a göre akılcı otorite ile akıldışı otorite arasındaki bir diğer ayrım ise akılcı otoritenin teslimiyet olmaksızın mantıklı olduğudur. Fakat akıldışı otoritede güç kullanmak veya telkin etmek zorunludur. Peki “*İnsan neden itaat etmeye yatkındır? Karşı gelmek neden bu kadar zordur? Devlet'in, Kilise'nin otoritesine ya da kamuoyuna itaat ettiğim sürece kendimi güvende ve korunmuş hissederim. Aslında hangi güce itaat ettiğim çok da az fark eder. Bu daima, herhangi bir şekilde bir güç uygulayan ve hilekarca her şeyi bildiği, her şeye gücü yettiği iddiasında olan bir kurum ya da kişidir. İtaatim beni, tapındığım gücün bir parçası yapar, dolayısıyla kendimi güçlü hissederim. O benim yerime karar verdiği için hata yapmam; yalnız kalmam çünkü bana göz kulak olur; günah işleyemem çünkü o buna izin vermez, günah işlesen bile cezam sadece, o her şeye kadir güce dönüşün bir yoludur.*”⁷⁹ Fromm'un bu sözlerinden itaate karşı gelebilmek için insanın yalnız kalmaya, hata yapmaya ve günah işlemeye cesaretinin olması gerektiğini anlıyoruz. Fakat sadece cesaret kendi başına yeterli değildir. Kişinin yetiştirilme tarzı ve gelişmişlik durumu da cesaret yeteneğini etkiler.

Erich Fromm'a göre, bir kişinin cesaret yeteneğine sahip olması, “hayır” diyebilmesi ve itaatsizlik edebilmesi için babasının buyruklarından ve annesinin kucağından kurtulmuş, tamamen gelişmiş bir birey olarak ortaya çıkması, böylelikle kendisi için düşünme ve hissetme yetisini elde etmiş olması gerekmektedir. Kısacası bir insanın özgürleşebilmesi için, güce hayır demeyi öğrenmesi ve itaatsizlik eylemlerinde bulunabilmesi gerekmektedir. Ancak sadece itaatsizlik kabiliyeti özgürlüğün şartı değildir; özgürlük de itaatsizliğin şartıdır. Eğer “hayır” deme cesareti gösterilemez ve özgürlükten korkulursa itaatsiz olmaya cesaret edilemez.⁸⁰ Fromm'un bu

⁷⁸ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 13.

⁷⁹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 14.

⁸⁰ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 15.

düşüncelerinden yola çıkarak özgürlük ile itaatsizlik yeteneğinin birbirinden ayrılamayacağını dolayısıyla özgürlükten bahseden toplumsal, dini veya siyasi herhangi bir sistemin yine de itaatsizliğin kökünü kazıyamayacağı ve doğruyu söyleyemeyeceği gerçeği anlaşılır.

Fromm'un otoriteye "hayır" diyerek itaatsizlik etmenin neden zor olduğu sorusuna bir diğer açıklaması da insanlık tarihinin büyük bir kısmında itaatin erdemle, itaatsizliğin ise günahla özdeşleştirilmiş olmasındandır. Bunun nedenini ise Fromm, geçmişten günümüze tarihin büyük bir bölümünde, bir azınlığın çoğunluğa hükmetmesi durumu ile açıklar.⁸¹ Fromm'a göre bu hükmetmeyi gerekli kılan ise yaşamın güzelliklerinin yalnızca azınlığa yetecek miktarda olması ve çoğunluğun da sadece kırıntılarla yetinmesidir. İşte bu noktada azınlık yaşamın güzelliklerinden yararlanabilmek, bu durumun keyfini çıkartmak ve bunun daha da ötesinde çoğunluğun kendisine hizmet ederek çalışmasını ister. Bu isteğin gerçekleşmesi için de çoğunluğun itaat etmeyi öğrenmesi gerekmektedir. Eğer itaat güç kullanarak gerçekleştirilirse çoğunlukta güç kullanarak azınlığı iktidardan indirebilir. Yine zoraki bir itaat varsa orada düzgün yapılamayacak birçok iş vardır. Dolayısıyla güç kullanımı sonrasında oluşan itaat, içten gelen itaate dönüştürülmelidir. Böylelikle insanlar itaatsizlik etmekten korkmak yerine itaat etmek istemeli hatta buna ihtiyaç duymalıdır.⁸²

Fromm'a göre, otoriteler itaat etmeyi ihtiyaç haline getirebilmek için en iyinin, en akıllının niteliklerini üstlenmeli ve "her şeyi bilen" haline gelmelidirler. Böylelikle itaatsizliğin günah ve kötü, itaatin ise erdemli ve iyi olduğunun ilan edileceğini belirten Fromm, durum ilan edildikten sonra da çoğunluğun itaati kabullendiğini, çünkü itaat etmenin iyi olduğunu ve insanlar korkak oldukları için kendilerinden tiksinektekse kötü olan itaatsizlikten nefret edeceklerini söyler.⁸³ Bu söylemden insanların itaatsizlik edebilmeleri için entelektüel bir ruh haline sahip olmaları gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.

Fromm, Aydınlanma dönemi düşünürleri ve bilim insanlarını karakterize eden entelektüel ruh halinin ayrılmaz parçasının "otoriteye karşı mücadele etmek" olduğunu savunur. Fromm'a göre bu entelektüel ruh halinin nedenlerinden biri inançtır bir diğeri

⁸¹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 15.

⁸² Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 15-16.

⁸³ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 15-16.

ise geleneklere, törelere, batıl iktidarlara ve güce dayanarak söylenen veya düşünülen her şeye karşı duyulan şüphedir. Buradan anlayacağımız şey entelektüel ruh halinde, akıllı olmaya cesaret ederek ve her şeyden şüphe duyarak “hayır” diyebilme yeteneğine kapı aralayan bir tutumun söz konusu olduğudur.⁸⁴

1.2. ENDÜSTRİYELLEŞME VE ÖZGÜRLÜK

Fromm, endüstri çağı başladıktan itibaren insanları yaşama bağlayan güven ve umut kaynağı olarak, sınırsız gelişmelerin insanlara tüm istediklerine ulaşabilme olanağı sağlayacağı sözünün verildiğini belirtir. Böylelikle doğa insanların hâkimiyeti altına girecek, sınır tanımayan maddesel bolluk çok büyük mutlulukları getirecek ve kısıtlanmamış hakiki özgürlüğe ulaşılacaktı. Fromm bu düşüncenin oluşmasında ilk olarak, insanın var oluşundan itibaren doğaya egemen olma isteğinin etkili olduğunu belirtir. Daha sonra, özellikle endüstri çağında, insanların teknik ilerlemeler sayesinde “en güçlü”, bilimsel ilerlemeler aracılığıyla “her şeyi bilen”, olacaklarını, düşünmelerinin etkili olduğunu ve böylelikle insanların kendilerini çok güçlü gördüklerini, artık doğayı yapı taşı olarak kullanıp ikinci bir dünya yaratma umudu taşımalarının etkili olduğunu belirtmektedir.⁸⁵

Fromm’a göre, bu çağda erkekler ve az da olsa kadınlar da yeni olan özgürlük duygusunu hissetmeye başlamışlardı. Böylelikle herkes kendi hayatının efendisi olmuştu. Feodal düzen ortadan kalkmış ve bu düzenin baskısından kurtulan herkes, her istediğini yapma hakkını elde ettiklerini düşünüyordu. Özgürlük, daha çok toplumun, üst ve kısmen orta sınıflarında rastlanılan bir olgu olmasına rağmen, toplumlarda hakim olan genel kanı, endüstrileşme ilerledikçe, özgürlüğün toplumun tüm bireylerine yayılacağı şeklindeydi. Herkesin bolluk ve konfor içinde yaşaması halinde sıkıntının olmayacağı ve sınırsız bir mutluluğun hakim olacağı düşünülmekteydi. Sonuç olarak sınırsız üretim, mutlak özgürlük ve kısıtlanmamış mutluluk üçlemesi, yeni "gelişme dini"nin temelini oluşturuyordu ve bu dinin dünyada yaşanması, eski dinlerdeki "Tanrı'nın Şehri" ne ulaşmak anlamına geliyordu. Fromm, bu kadar geniş kapsamlı bir

⁸⁴ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?* 16.

⁸⁵ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: Aydın Arıtan), Say Yayınları, İstanbul 2019, 19.

inancın, bu yeni dinin taraftarlarını enerji, canlılık ve umut ile doldurmasına şaşırmamak gerektiğini belirtmektedir.⁸⁶

Sınırsız üretim, mutlak özgürlük ve kısıtlanmamış mutluluğun zamanla yerini hayal kırıklığına bırakmasını ise Fromm şöyle açıklar:

“Günümüzde giderek yayılan hayal kırıklığını daha iyi anlayabilmek için, bu büyük vaadin genişliğine ve endüstri çağında maddesel ve ruhsal alanlarda ulaşılan muhteşem gelişmelere bir göz atmak yetecek. Artık birçok insan, endüstri çağının verdiği sözleri ve büyük vaadleri yerine getiremeyeceğini anlamış durumda. Çünkü biliyorlar ki, mutluluk ve en büyük hazzı tatmak, tüm arzuların yerine getirilmesinin bir toplamından ibaret değildir. Yaşamımızın efendisi olmak düşleri, hepimizin bürokrasi makinasının birer çarkı olmamız karşısında, suya düşmüştür. Duygu, düşünce ve tutkularımız, kitle iletişim araçlarına egemen olan endüstri ve devlet güçleri tarafından yönlendirilmektedir. Ekonomik gelişmenin artarak büyümesi, yalnız zengin ulusların bir imtiyazı olarak kalmış, onlarla fakir uluslararasıdaki fark giderek dev boyutlara ulaşmıştır. Ayrıca teknik gelişmeler, bir yandan çevre ve doğa kirlenmesi konusunu gündeme getirirken, öte yandan da, tüm insanlığın sonu olabilecek atom savaşı tehlikesinin doğmasına yol açmışlardır.”⁸⁷

Bu bilgilerden hareketle, endüstriyelleşme ile gelişen ekonominin kendi içinde çelişkiler barındırdığını ve insanlığa zarar verecek ilerlemelere de mahal verdiği sonucuna ulaşabileceğimiz gibi bu başarısızlığın kendi içinde barındırdığı psikolojik kaynaklı sorunlardan da olabileceğini söyleyebiliriz. Fromm psikolojik kaynaklı sorunları iki şekilde açıklamıştır. Bunlardan ilkinin: *“Yaşamın tek amacının mutluluk ya da bir başka deyişle, maksimum hazzı ulaşmak olarak görülmesi”*.⁸⁸ olarak açıklar. Fromm bu durumu *“tüm isteklerin veya bütün öznel ihtiyaçların tatmine ulaştırılması (radikal hedonizm)”*⁸⁹ olarak tanımlayabileceğimizi belirtir. Burada sorunu dahi iyi analiz edebilmek için radikal hedonizm kavramını incelememiz gerekir.

⁸⁶ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 19-20.

⁸⁷ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 20.

⁸⁸ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 21.

⁸⁹ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 21.

Hedonizm veya hazcılık literatürde birçok kaynakta aynı anlama gelmektedir ve ilk olarak felsefi açıdan ele alınmış ve incelenmiştir.⁹⁰ Felsefi bir terim olarak yaşamın anlamını hazda bulan bir dünya görüşü ve hazza aşırı düşkünlük olarak tanımlanmaktadır. Kurucusu Kyrene Okulunun kurucusu ve Sokrates'in öğrencisi olan Aristippos kabul edilir. Aristippos'a göre haz veren şey iyidir, acı veren her şey de kötüdür ve haz ile iyi aynı şeydir.⁹¹ Hedonizme göre, bir arzunun var olması onun tatmin edilmesi hakkını da elinde bulundurur ve yaşamın anlamı olan hazzın, bu yolla tatmin edilmesi gerekmektedir.⁹² Buradan Aristippos'un bahsettiği hazzın bir anlık haz olduğunu söyleyebiliriz.

Radikal hedonizm, Aristippos'tan sonra ilk olarak on yedinci ve on sekizinci yüzyıl filozofları tarafından ele alınmıştır. O dönemde tüm bağlarından, hatta sevgi ve dayanışmadan bile sıyrılan insanlar, her şeyi kendi çıkarları açısından değerlendirmeye başlamışlar ve bu durumun kendilerinden birçok şeyi alıp götürdüğünü fark etmeden, varlıklarının arttığına inanmışlardır. Oysa insan doğasını inceleyen birçok düşünür radikal hedonizmin insanları, iyi yaşama götüren bir yol olmadığı görüşündedirler. Ayrıca bu görüşü kanıtlamak için teorik çözümlemelere gerek kalmadan çevremize bakmamız yeterli olacaktır. Mutlu bir yaşam vaadiyle insanlar önce bütün çabaları ile çalışıp kendilerine boş zaman ayırmak için uğraşıyorlar daha sonra da bu zamanı geçirdikleri süre kadar mutluluk duyuyorlar.⁹³ Fakat bu durumları yaşıyan insanlar, hedonizmin etkisi ile ortaya çıkan modernleşme ile birlikte, sadece kendini düşünen, bencil ve gittikçe yalnızlaşmalarının farkında değildirler.⁹⁴

Fromm bu durumu şu ifadeler ile ortaya koyar: *“Günümüzde ise 1. Dünya Savaşı'ndan beri artarak gelişen bir radikal hedonizm eğilimi gözlenmektedir. Gariptir ki, sınırsız doyum ilkesi ile boş zamanlardaki ve tatillerdeki tembellik anlayışı, endüstri çağının disipline edilmiş çalışma düzeniyle temelden çelişmektedir ve çoğu kimse de bunun farkında değildir. Çünkü yoğun çalışma ve bürokratik kısıtlamalara karşılık olarak, kendisine sunulan; televizyon, otomobil ve seks gibi şeyler ile insan, bu garip*

⁹⁰ S. Ünal, & C. Ceylan, “Tüketicileri Hedonik Alışverişe Yönelten Nedenler: İstanbul ve Erzurum İllerinde Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2008, 22 (2), 266.

⁹¹ Akarsu, 86.

⁹² Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 22.

⁹³ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 23-24.

⁹⁴ Baris Bulunmaz, 2013, naklen; Naciye Çalıcı Çelik ve Bilgen Kırıl, “Eğitimde Bencillik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(3), 2019, 158.

*karşıtlığın içine yerleştirilmiştir. Çalışma yaşamının güç ve zorlayıcı koşulları kadar, hiç bir şey yapmamak da, insanı bunaltır ve sıkar. Yaşamın dayanılır olabilmesi için, bu iki karşıt özelliğin kombine edilmeleri ve birbirleriyle dengelenmeleri gerekmektedir. Bu iki karşıt uç, yirminci yüzyıl kapitalizminin yol açtığı bir zorunluluktur. Çünkü sistemin yaşayabilmesi, bir yandan büyük üretime ve onun için monoton bir grup çalışmasına, öte yandan da üretilen malların tüketilmesine, yani boş zamana ve tüketim eğiliminin artmasına ihtiyaç gösterir”.*⁹⁵ Fromm bu ifadeleri ile bize endüstriyelleşme ile ortaya çıkan, yoğun ve tempolu bir çalışma düzeni gerektiren bir yaşamın insanları, bencillik ve sadece kendi çıkarı için yaşama inancından, uzaklaştıracakken; oluşturulan yeni sistem ile aslında insanların kendi çıkarları ve özgürlükleri için çaba harcadıklarına inandırılmış olduklarını söyler. Oysa endüstriyelleşme ve modernleşmedeki başarı ölçütünün rekabet üzerine kurulu olması, insanları yalnızca kendilerini düşünmeye ve bencil yaşamaya yönlendirdiğini söyleyebiliriz.⁹⁶

Fromm çağımızda, aktif bir şekilde yaşanan mutluluk ve sevinç karşı, pasif bir durum olan eğlence ve hoşnutluğun, insanın varoluş sorununa doyurucu bir çözüm getirip getiremeyeceği konusunda günümüze dek denenmemiş olan toplumsal bir deneyi yaşadığımızı belirtmektedir. Fromm’a göre, tarihte ilk kez insanların haz ihtiyacını giderecek imkânlar belli bir azınlığın ayrıcalığı olmaktan çıkmış, endüstriyelleşmiş ülke nüfuslarının en az yarısı kadar insanın kullanabileceği duruma gelmiştir. Fakat buna rağmen insanların varoluş sorunlarına doyurucu bir çözüm olmamıştır. Bu toplumsal deney, insanların tüm isteklerin tatmin olmasına rağmen yine de tam anlamıyla mutlu olmadıklarını ortaya çıkarmıştır.⁹⁷

Fromm endüstriyelleşmenin kendi içinde barındırdığı psikolojik kaynaklı ikinci sorunun “*Sistemin kendi varlığını koruyup, sürdürebilmesi için, desteklemek zorunda olduğu bencillik, yalnızca kendi çıkarını düşünmek, açgözlülük ve sahip olma ihtirası gibi karakter özelliklerinin, uyumu ve barışı sağlayacağı inancı*”⁹⁸ olduğunu söyler. Burada bireysel bencilliğin yaşanması ile toplumsal uyumun, huzurun ve barışın olacağı anlatılmak istenmektedir. Fakat Fromm, bencilliğin sadece insanların davranış

⁹⁵ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 24.

⁹⁶ Çoşkun, 2007, naklen; Naciye Çalıcı Çelik ve Bilgen Kırıl, “Eğitimde Bencillik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, 158.

⁹⁷ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 25.

⁹⁸ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 21.

biçimlerini etkilemekle kalmayacağını ve kişinin karakterine de yansıdığını belirtir.⁹⁹ Çünkü bencillik, insanın her şeyi kendisi için istemesi durumudur ve bencil kişi paylaşmaktan değil, sahip olmaktan hoşlanır ve ne kadar çok şeyi olursa o kadar mutlu olacağını zanneder. Oysa bencil kişinin müşterileri kandırmak istediği, rakiplerini iflasa sürüklenme davranışları ve işçileri sömürme arzuları kısacası herkese karşı düşmanca istekleri vardır. Çünkü bu kişiler onun daha az şeye sahip olmasına yol açarlar. Böyle düşünen bir insanın, arzuları sonsuz olduğu için hiçbir zaman rahat ve huzur bulamayacağı kesindir. Onun tüm yaşamı, kendinden çok şeye sahip olanları kıskanarak ve kendinden az varlığı olanlardan da korkarak geçer. Ama Fromm'a göre, bu kişinin toplumda örnek bir kişilik çizebilmesi ve akıllı, güleç yüzlü, dost canlısı ve namuslu bir insan olabilmesi için duygularını bastırarak bu yönünü hem kendinden, hem de başkalarından gizlemesi gerekecektir. Bir yolunu bulduğu andan itibaren de bastırdığı tüm duygular daha acımasız bir şekilde gün yüzüne çıkacak ve uyumdan, barıştan söz etmek mümkün olmayacaktır. İnsanlar daha yıkıcı davranışlar göstereceklerdir.¹⁰⁰

Fromm açgözlülüğün toplumdaki sınıflar arasında sık sık savaflara yol açacağını ifade eder. Komünizmin ve toplum içindeki sınıflanmayı kaldıracağını belirten diğer sistemlerin bu yöndeki hedeflerinin hayalden başka bir şey olmadığını söyler. Çünkü ona göre, bu sistemler de sınırsız tüketimi ilke edinmişlerdir. Sonuç olarak her insan biraz daha fazla bir şey istediğinde sınıflanmalar oluşacak ve böylelikle bu sınıflanmalar zamanla savaflara da neden olacaktır.¹⁰¹ Çünkü açgözlülüğün olduğu yerde barış sağlanamaz, açgözlülük ve barış aynı yerde barınamaz.

1.3. KAPİTALİZM, KOMÜNİZM, HÜMANİST SOSYALİZM VE ÖZGÜRLÜK

Fromm, Orta çağ döneminin bitmesi ile kendini totaliter Kilise'nin baskısından, geleneksel düşüncelerin ağırlığından ve henüz tam olarak keşfedilmemiş dünyanın coğrafi sınırlarından kurtaran Batılı insanın güçlü hayallerini gerçekleştirmeye yöneldiğini belirtir. Böylelikle insan özgürleşerek, bireyi ve doğayı keşfedecektir. Bu keşifler önceden görülmemiş üretkenlikte güçlerin ortaya çıkmasına, bireyi özgür ve üretken yapan siyasi sistemlerin oluşmasına ve bilimin gelişmesine olanak sağlamıştır.

⁹⁹ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 25.

¹⁰⁰ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 25.

¹⁰¹ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmamak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 26.

İnsanlar ise atalarının hayalini bile kuramayacağı çalışma saatleri ile serbest zamana kavuşmuşlardır.¹⁰²

Peki bu durum insanları ve dünyayı nasıl etkiler? Fromm bu durumun dünyayı iki kampa ayırdığını belirtir. Bu kamplardan birisi kapitalist diğeri ise komünist bir kamptır ve her ikisi de geçmiş nesillerin hayallerini gerçekleştirecek sistemin kendilerinde olduğunu düşünürler fakat sistemleri asla bağdaşmaz. Ekonomik ve politik olarak birbirlerine rakiptirler, birbirlerini yok edecek atom bombasını yapmışlardır ve bu bomba ile aslında insan zekâsının büyük bir başarısını göstermişlerdir fakat aynı zamanda kendi yarattıkları bomba üzerinde hakimiyetlerini kaybetmişlerdir. Artık atom bombası bu sistemlerin efendisi haline gelmiş ve kendi yaratımları onların en tehlikeli düşmanı olmuştur. Fromm, insan zekâsı için büyük bir başarı içeren bu gelişmenin kendi içinde duygusal ve ahlaki gerilik taşıdığını, sorunların kaba kuvvetle, şiddetle ve öldürmekle asla çözülemeyeceğini belirtmektedir.¹⁰³

Fromm bu iki sistemin de endüstriyel neofeodalizme doğru gittiğini ve bu sistemlerin güçlü bürokrasiciler tarafından idare edilip bir sanayi toplumu yarattıklarını ifade eder. Fromm bu sistemlerin insanın bağımsızlığını, bireyselliğini, insani yönünü kaybettirmesini ve bireyin şartlar tarafından yönetilerek toplum içerisinde aktif ve sorumlu bir birey olmasının engellenmesini eleştirir. Ona göre bu sistemlerin içerisinde bulunan insanlar bireyselliğini kaybederek iyi eğlendirilen robotlar haline gelmektedirler.¹⁰⁴

Fromm bu sistemlerin içerisinde insanların refah içinde olduklarını ama rahat olmadıklarını, daha zengin hale geldiklerini ama daha az özgür olduklarını, daha çok tükettikleri halde daha az boş olduklarını, daha çok eğitilmiş olduklarını fakat daha az eleştiri yaparak hüküm verebildiklerini ve dini öğretileri bilmelerine rağmen daha çok materyalist olduklarını söyler.¹⁰⁵

¹⁰² Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 39.

¹⁰³ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 40-41.

¹⁰⁴ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 40.

¹⁰⁵ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 42.

Fromm ekonomik problemlerden çoğunun başarı ile çözülmesine rağmen insani problemlerin arttığını belirtir. Bu duruma daha iyi açıklık getirmek için kapitalizmin karakteristik özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir.¹⁰⁶

1.3.1. Kapitalizm ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu

Kapitalizm, feodalizmin yıkılması ile birlikte Batıda egemen olan ekonomik sistemi anlatmak için kullanılan bir terimdir ve kapitalist olarak isimlendirilen herhangi bir sistemin olmazsa olmazı, sermayelerin özel sahipleri ile emek hizmetlerini işverene satan özgür fakat sermayesiz işçiler arasındaki ilişkidir.¹⁰⁷

Rand, 19. yüzyılda felsefenin bütünlüğünü kaybetmesi ve 20. yüzyılda çökmesiyle modern pozitif bilimlerinde bu süreçten etkilendiğini ve felsefe ile benzer süreçlerden geçtiklerini söyler. Bu süreçte siyasi iktisat yeni bir bilim olarak ortaya çıkmıştır ve sosyal sistemlerin geliştirilmesi ve incelemesi girişimlerinde bulunmuştur. Fakat insana başvurmadan ve insanı anlamadan bu girişimlerde bulunmuştur. Bu duruma ise felsefenin Kant sonrası parçalanma sürecinde olması ve hiç kimsenin siyasi iktisatın dayanaklarını sorgulama girişiminde bulunmaması neden olmuştur. Sonuç olarak siyasi iktisatçılar, kapitalizmin savunucuları da, bilimlerini, bir toplumun kaynaklarının yönlendirilmesi, yönetimi, iradesi ve organizasyonu olarak tanımlamışlardır. Bu tanım aynı zamanda kapitalizmin de tanımıdır.¹⁰⁸

Kapitalizm, kâr elde etmek için kullanılan sermayenin mal alım ve satımı için kullanılması, hizmet sektörüne dayalı işgücünün arz edilmesi ve satılması suretiyle sermayenin birikimini sağlayan toplumsal işleyiş tarzı olarak tanımlanabilir.¹⁰⁹ İlk zamanlarda kapitalizm fikrindeki amaç insanların mallarını ve üretimlerini güvence altına almak olmasına rağmen zamanla bu durum değişmiştir.

Fromm'a göre tarihin akışı içerisinde insanın kendisini; cehaletten, yoksulluktan, adaletsizlikten kurtararak insanın insan ve doğa ile uyum içerisinde yaşayabildiği, barış ve huzur ortamının olduğu bir toplum yapısının olacağı umudu Amerikan geleneğinin gücünü aldığı zemini oluşturmuştur. Fakat zamanla sermaye birikimi artmış ve

¹⁰⁶ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 43.

¹⁰⁷ Ayn Rand and Yayla Atilla. "Kapitalizm nedir?." (Çev.: N. Kandemir), *Liberal Düşünce Dergisi*, 2005, 37, 167.

¹⁰⁸ Rand and Atilla. *Kapitalizm Nedir?*, 165-167.

¹⁰⁹ Georg Fülberth, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, (çev.: Sadık Usta), Yordam Kitap, İstanbul 2018, 17.

hiyerarşik olarak düzenlenmiş bürokrasilerce yönetilen dev girişimler ortaya çıkmıştır. Hiçbir şekilde kesintiye uğramadan çalışması gereken uçsuz bucaksız bir organize üretim makinası oluşturup büyük işçi yığınları bu makinenin parçası olarak birlikte üretmeye ve çalışmaya başlamıştır. Buna göre her bir işçi ve memur bu makinenin bir dişlisi haline gelmiştir. Fromm, bu üretim araçlarının yasal olmasa da toplumsal açıdan sahipleri bürokratik yöneticiler olduklarını söyler. Bu yönetici sınıf Fromm'a göre, yasal olmasa da, yatırımların gerçek anlamda kontrolünü sağlarlar fakat hissedar ve çalışanlara karşı sorumlulukları bulunmaz.¹¹⁰ Buradan hareketle belirlenen ilk amaçla elde edilen sonucun çok farklı olduğu, üretken ve sorumlu insanın doğuşunu sağlamak yerine daha iyi nesnelerin daha çok üretilmesi seviyesine gelinmiştir. Doğal olarak da insan kendinden uzaklaşarak bu sistemin devam etmesini sağlayan bir makine görevi görmeye başlamıştır. Yine endüstriyel bürokrasinin nüfus üzerindeki yönetme gücünün yanında diğer bürokrasilerinde nüfusun büyük bir çoğunluğu üzerinde etkileri vardır fakat bu bürokrasilerin plan ve vizyonu yoktur. Fromm'a göre insanlar bu sistemde bir nesneye dönüştürüldüğü için yöneticiler de nesneler haline gelirler böylelikle nesnelerin iradesi, planı ve vizyonu olamaz.¹¹¹

Weber'in kapitalizm ile ilgili ileri sürdüğü düşüncesine göre ise Fromm'un tam tersi, eskiden beri süregelen insanın bol para kazanma hırslarının zaten var olduğu ve kapitalizmin bunu olsa olsa dizginlemek olduğu yönündedir. Buna göre kapitalizm değiş-tokuş fırsatlarının kullanımından kazanç bekleme üzerine kurulu bir ekonomik sistemdir.¹¹²

Fromm, bu sistemde yöneticilerin demokratik bir törenle seçilirken insanlara seçme hakkı değil de önceden belirlenen iki aday arasında tercih hakkı verildiğini belirtir ve bu tercihlerin telkin ve manipülasyon yöntemiyle yapıldığını ve önemli kararlar alınırken ise toplumun neredeyse hiç tanımadığı küçük grupların bu kararları aldığını vurgular. Bu durum sadece siyasi alanla sınırlı kalmaz hayatın her alanında insanlar yönlendirilir.¹¹³

Fromm insanların sözde özgür tercihlerde bulunacakları tek alan olan tüketim alanında da yönlendirildiğini savunur. Bu tüketim, yiyecek, içecek, giyecek veya günlük

¹¹⁰ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 43-44.

¹¹¹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 44.

¹¹² Ahmet Özkiraz, *Sabri F. Ülgener'de Zihniyet Analizi*, A Yayınevi, Ankara 2000, 177.

¹¹³ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 44.

yaşamında yapacağı herhangi bir aktivite olabilir. Burada telkin mekanizması devreye girerek ve insanların yeni nesnelere ilgisi arttırılır ve insanların bu isteği sanayinin en kârlı kanallarına yönlendirilir. Sonuç olarak insan, tek istediği “daha iyi” şeyler tüketmek olan ebedi bir süt kuzusuna yani “tüketiciye” dönüştürülür.¹¹⁴

Fromm ekonomik sistemin insanı maddi yönden zenginleştirirken insani yönden fakirleştirdiğini belirterek atılan sloganların, yapılan telkinlerin ve manipülasyonların insanların kafalarını şişirdiğini, insanları çocuk çağından itibaren gerçek inançlarından, eleştirel düşünmekten ve duygularını ifade edebilmekten uzaklaştırıldığını söyler. Bu durumların yol açtığı psikolojik yükten sonra insan, içindeki yalnızlık ve kaybolmuşluk duygusundan kurtulmak için diğerlerine ayak uydurmak zorunda kalacaktır. Sonuç olarak da birey, kendi güçlerinin ve iç zenginliğinin farkında olarak değil de bu psikolojik baskı ve yönlendirmeler sonucunda canlı varlığını koruyabilmek için kendi dışındaki güçlere bağımlı bir nesne olarak hisseder. Kendine yabancılaşır ve kendi ürettiği nesneler üzerinde diz çöker.¹¹⁵

Sonuç olarak özgürlükten ve demokrasiden söz edilmesine rağmen sayıları giderek artan insanların özgürlüğün sorumluluklarından korkarak belli bir sistemin parçası olmaya ve kararları siyasi uzmanlara bırakmaya devam etmektedirler.¹¹⁶

1.3.2. Sosyalizm ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu

Sosyalist öğreti burjuva toplum düzenine ilişkin eleştiri olarak ortaya çıkmıştır.¹¹⁷ Sosyalizm ise üretimin ve üretim araçlarının devletin elinde olması ve ekonomik faaliyetlerin kâr etmek amacı yerine toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasını ileri süren, değer olarak ise insan emeğine değer veren siyasal bir öğretiler şeklinde yorumlanabilir.

Fromm’a göre sosyalistler, kapitalizmde nesnelerin yaşamı yönettiğini gözlemlediler. Bu da sahip olmanın insan olmaya baskın çıktığı, geçmişin geleceği yönettiği anlamına gelmekteydi. Sosyalistler ise bunu tam tersine çevirmek istemekteydiler. Amaçları insanları özgürleştirmek, insanların birbiriyle ve doğayla ilişki kurmasını sağlamak, insanların duygularını yaşamalarına fırsat tanımak, insanları

¹¹⁴ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 44-46.

¹¹⁵ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 44-46.

¹¹⁶ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*, 44.

¹¹⁷ Ludwig Von Mises, "Sosyalizm", *Liberal Düşünce Dergisi*, 33, 2007, 43.

ekonomik bağlardan kurtarmak, bir kişinin diğerleri üzerinde hakimiyet kurmasını engellemek ve tüm insanların birlik içerisinde yaşamasına imkân tanımaktır.¹¹⁸

Bilindiği gibi, sosyalizme göre yoksulluk da zenginlik de bir kusurdur. Maddi yoksunlukta insani ihtiyaçlar karşılanamazken, maddi zenginlikte de güç ve para insanları yozlaştırır. Maddi zenginlikte insanlar fazlasını elde etmeye ve benzersiz bir şekilde farklı olmaya çalışırlar dolayısıyla sosyalizmde önemli olan maddi rahatlığa ulaşmaktır. Sosyalizmdeki maddi rahatlık ise insanların temel ihtiyaçlarını karşılayabildikleri ve yaşamın gerçek amaçları için kullandıkları maddiyattır. Burada kişisel servet, hem toplum için hem de birey için tehlikeli olduğu gerekçesi ile reddedilir. Maddi rahatlıktaki amaç insanların üretkenliğini ve mutluluğunu arttırmak, insanlarda farkındalık oluşturmak ve insani amaçlara olanak sağlamaktır.¹¹⁹

Fromm, özgürlük ve karar vermedeki önceliğin bireye verilmesinin sosyalizmde sınıfsız bir toplumun oluşturmayı hedeflediğini belirtir. Yine on dokuzuncu yüzyılda ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar sosyalizmin, Avrupa ve Amerika'da en kayda değer manevi ve hümanist hareket olduğunu fakat yerine geçmek istediği kapitalizme yenik düştüğünü söyler. Sosyalistlerin birçoğu sosyalizmi, sadece işçi sınıfının ekonomik olarak gelişmesini amaçlayan ve üretim araçlarının millileştirilmesini destekleyen bir hareket olarak algılamışlardır. Oysa sosyalizmde asıl amaç insanı özgürleştirmektir ve sosyalizmin hümanist amaçları vardır. Bu amaçlar unutuldu ve sadece ekonomik kazançlar ön plana çıktı. Böylelikle sosyalizm; kardeşlik, barış, adalet ve özgürlük gibi köklerini kaybetmiş oldu.¹²⁰

Fromm, kapitalizmin ve saptırılmış bir sosyalizmin insanı insanlıktan çıkararak otomatlaştırdığını ve insanların akıl sağlığını etkilediğini belirtir. İnsanların bu durumun farkına varması gerektiğini ve tekrardan insanın saygınlığı, özgürlüğü, adaleti, yaratıcılığı ve dayanışmayı amaçlayan yeni bir yaşam görüşünün oluşturulması gerektiğini vurgular. Bunu sağlayacak üçüncü bir yolun olduğunu ifade eden Fromm, bu üçüncü yolun orijinal ilkeleri bozulmamış sosyalizme dayanan, insani bir toplum görüşü sunan, yeni ve demokratik bir hümanist sosyalizm ile sağlanacağını ortaya koyar.

¹¹⁸ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 52-53.

¹¹⁹ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 53.

¹²⁰ Fromm, *İtaatsizlik Üzerine: Özgürlük Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 54.

1.3.3. Hümanist Sosyalizm ve İnsanın zgrlğ Sorunu

Hümanist sosyalizm kavramı Fromm'un sıkça söz ettiğ bir kavramdır. Fromm'a göre, tüm sosyal ve ekonomik düzenlemelerde en yüksek değer insandır. Toplumun amacı insanın bütün gelişimini, aklını, sevgisini, yaratıcılığın olanaklı kılabilcek koşulları sağlamaktır. Tüm sosyal düzenlemeler yabancılaşmanın, çarpıklığın üstesinden gelebilmek ve insanın gerçek özgürlüğü, bireyselliğ kazanabilmesini olanaklı kılmak üzere etkinleştirilmelidir. Sosyalizmin amacı, tek tek her bireyin bütünüyle gelişmesinin önkoşulu olduğu bir kurum oluşturmaktır.¹²¹

Hümanist sosyalizm, insanoğlunun birliğine ve tüm insanların dayanışmasına yönelik inançta kök salmıştır. Her tür devlet, ulus ya da sınıf tapınması ile mücadele eder. Hümanist sosyalizme göre, insanın en yüksek erdemi insanlığa ve hümanizmin ahlaksal ilkelerine sadakattir. Onun çabası; Batı uygarlığının temelini oluşturan bu düşünce ve değerleri yeniden canlandırmaktır. Hümanist sosyalizm her biçim ve türde şiddete, savaşa temelden karşıdır. Politik ve sosyal sorunların czmlenmesinde şiddet ve erk içeren herhangi bir girişimi faydasız gördüğü gibi bunu ahlaka aykırı ve insanlık dışı bulur. Bu nedenle de, gvenliği silahlanmayla sağlamaya calışan her tür politik görüşe kesin olarak karşıdır. Barışı yalnızca savaşın olmadığı bir ortam olarak değil, ortak yarar adına bütün insanların zgr işbirliğine dayalı insan ilişkilerinin olumlu ilkelerinin var olması olarak da kabul eder. Sosyalist ilkelerden yola cıkarak, toplumun her yesi kendi vatandaşı için taşıdığı sorumluluğu dünya vatandaşları adına da taşır. Refaha ulaşmış uluslar, az gelişmiş ülkelere oranla ekonomik seviyeyi insanca bir düzeye getirebilmek için sarffettikleri çabanın ck üstünde bir gc harcayarak insanlığın üçte ikisinin sınırsız bir yoksulluk içinde yaşamasının adaletsizliğini ortadan kaldırılabirler. Yine Fromm'a göre, hümanist sosyalizm özgürlüğü simgeler ve korkudan, birine muhtaç olmaktan, baskıdan ve şiddetten uzak bir zgrlği işaret eder. Yalnızca bir şeyden bağımsız olmak adına değil bir şey için zgr olmayı simgeler. Vatandaşın kendiyle ilintili tüm kararlarında sorumluluk ve aktif katılım zgrlğn taşımasını, bireylerin insani potansiyellerini olabilecek en yüksek oranda geliştirebilmeleri zgrlğn kapsar.¹²²

¹²¹ Fromm, *İtaatsizlik zerine: zgrlk Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 60.

¹²² Fromm, *İtaatsizlik zerine: zgrlk Neden Otoriteye "Hayır" Demektir?*, 61.

1.4. YALNIZLIK KORKUSU VE İNSANIN ÖZGÜRLÜĞÜ

Yalnızlık beraberinde özgürlük, özgünlük ve korkaklığı getiren insani bir deneyimdir. Yalnızlık kişinin isteği ile ya da müdahale edemediği şartlar çerçevesinde ortaya çıkabilir. Asıl önemli nokta ise kişilerin bu durum ile nasıl başa çıktıklarıdır. İnsanlar bu durumu olumlu anlamda, özgürleşme ışığında, özgünlüklerini ortaya koyabilecekken tam tersi, korkuya kapılarak kendini bir gruba veya bir insana dâhil etmeye çalışabilir. Eğer kişi dışlanarak ve yabancılaştırılarak, elinde olmayan şartlardan dolayı yalnızlaşıyor ve bu yalnızlığı olumlu anlamda değerlendiremiyorsa o zaman yalnızlık korkusu insanı köleleştirir ve bu durum yalnızlığın olumsuz hâli olur. O zaman insanlar bu duygu deneyiminden kaçmak için kendi benliğinden vazgeçebilir.

Sullivan'a göre, her insan hayatının belli bir döneminde yalnızlık ile baş etmeye çalışır. İster çocukluk ister ergenlik isterse de sonraki yaşlarında olsun, insan az ya da çok yalnızlık duygusunu yaşamaktadır. Yalnızlık kişinin yakınlık ihtiyacının karşılanmadığı durumda görülebilen, tüm insan yaşamının en acı veren deneyimidir.¹²³ Buradan hareketle yalnızlığın insanlara acı verdiğini ve bu duygu ile olumlu ya da olumsuz anlamda baş etmenin zor bir süreç olduğunu söyleyebiliriz. Fakat insanların hangi yöntem ile yalnızlık ile baş edebileceği ve davranışlarını şekillendireceği ise öğrenilmiş bir süreç olabilir.

Fromm insanların fizyolojik ihtiyaçlarının olduğunu ve bu ihtiyaçları karşılamak için çaba sarf ettiğini belirtir. Yemek, içmek, uyumak ve kendisini korumak zorundadır insan. Bunları gerçekleştirebilmek için de üretken olması ve çalışması gerekmektedir. Çalışan ve üreten insanlar ise bir sistemin içerisinde yer alırlar. İster köle olsun, ister köylü olsun isterse bir fabrikada işçi olsun yine de kişi içinde bulunduğu sisteme ayak uydurmak ve ona göre şekil almak zorundadır. Bu noktada Fromm kişinin içine doğduğu çevre ve ekonomik dizgenin kişiliği etkileyeceğini belirtir. Bununla birlikte insanların hayatta kalabilmek için bir şekilde başkaları ile bağlı olma durumu ortaya çıkar. Çünkü Fromm'a göre insanların yaşama gereksinimleri ve içinde bulundukları toplumsal dizge insanın birey olarak değiştiremeyeceği etmenlerdir ve bu etmenler daha esnek olan diğer tüm etmenleri etkiler. Burada anlatılmak istenen kişinin diğer

¹²³ Sullivan, 1953 naklen M. Üşenmez, *Siyah Beyaz Sokak Fotoğrafları İle Yalnızlık Duygusunun Görselleştirilmesi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, 9.

bireylerle birlikte bazı siyasal ve ekonomik değişiklikleri etkileyemeyeceği değildir. Kişi bunu başarabilir, fakat asıl anlatılmak istenen, kişinin her şeyden önce belli bir toplumun tipik özelliklerini temsil ederek daha çocukken karşılaştığı çevre tarafından şekillendiği ve hayatta kalabilmek için diğer insanlara bir şekilde bağımlı hâlâ geldiğidir. Yine Fromm kaçınılmaz bir gereksinim olan kendini koruma isteğinin, insanları, içinde yaşadıkları çevreyi ve koşulları kabullenmek zorunda bıraktığını ifade eder.¹²⁴ Fromm'a göre, burada kişi bir şeyleri değiştirme gücüne sahiptir fakat küçüklükten alışkanlık haline gelmiş bir teslimiyet söz konusudur.

Fromm fizyolojik ihtiyaçların, insan doğasında mutlaka var olması gereken ve insanları etkileyen gereksinimler toplamı olmadığını belirtir. Fromm'a göre fizyolojik ihtiyaçlar kadar zorunlu olan fakat bedensel süreçlerden değil de insanların yaşam ve yaşama biçimlerinden kaynaklanan bir bölüm daha vardır. Bu da kişinin kendi dışındaki dünyayla bağlantılı olma ve yalnızlıktan kaçınma gereksinimidir. Bu gereksinimler karşılanmadığında, fiziksel açlığın insanları ölüme götürmesi gibi tümünden yapayalnız ve soyutlanmışlıkta insan zihnini parçalanmaya götürür. Yine Fromm, fiziksel temas ile insanlarla ilişki içerisinde olmanın birbiriyle aynı şey olmadığını belirtir ve insanların fiziksel olarak yalnız olsalar dahi zihnen bir düşünceye, değere veya toplumsal bir kalıba bağı olmaları sayesinde senelerce yaşayabileceklerini söyler. Bunun dışında insanlar ile bir aradayken soyutlanan insanların, bu soyutlanmanın sınırlarının aşılması sonucu şizofrenik rahatsızlıkların anlatımında kullanılan delilik durumunu yaşayabileceğini ifade eden Fromm, bir düşünceye, değere, simgelere ve toplumsal kalıplara bağlılıktan yoksunluğu, “töresel yalnızlık” kavramıyla tanımlar ve töresel yalnızlığın kendi başına dayanılmaz olduğunu, fiziksel yalnızlığın ise ancak töresel yalnızlık ile birlikte yaşandığında insanlar için dayanılmaz olacağını ortaya koyar.¹²⁵

Fromm'a göre bir hücrede yaşayan keşiş, kendisini savaşçı yoldaşlarıyla bir hisseden siyasi tutuklu veya ulusunun simgeleri ile kendisini bir bütün olarak gören küçük bir burjuva töresel açıdan yalnız değildir. Burada anlatılmak istenen insanların, önemli ya da önemsiz olduğu fark etmeksizin, dünya ile kurdukları bağın onları yalnız olmaktan kurtardığıdır. Bu bağ ister dini, ister ulusalcı ya da ne kadar saçma ve

¹²⁴ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 31.

¹²⁵ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 32.

aşağılayıcı olursa olsun insanları en çok korktukları şey olan soyutlanmadan kurtaran bir sığınaktır.¹²⁶

Yalnızlık, insanların yaşamlarını hafife alınamayacak derece etkiler. Bu nedenle yalnızlık içerisinde olan insanlar bütün gücüyle yalnızlığı aşmaya, kalabalıklara, gruplara katılmaya çalışır. Bir başkasına ihtiyaç duyarak evlenmeye, arkadaş olmaya çalışırlar. Bunlardan kaynaklı terk edilme, hapsolme korkusunu hisseder, dar alan fobisini yaşar ve belki de bu nedenle kurallara uyup medeniliği oluşturabiliyoruz.¹²⁷

Fromm'un belirttiği bir diğer gereksinim olan, insanlar ile bir arada yaşama gereksinimi ise insanların her kültürde ister yaşamak, ister kendini düşmanlardan ve doğanın tehlikelerinden korumak, isterse de çalışıp üretebilme kabiliyetine sahip olabilmek için başkalarına mutlaka ihtiyaç duyulmasıdır. Kısaca Fromm'a göre hayatta kalabilmek için diğer insanlar ile birlikteliğe ihtiyaç vardır, aksi bir durum var olmayı tehdit eden en büyük tehlikedir.¹²⁸

Sonuç olarak Fromm hayatta kalabilmek için insanların gereksinimlerinin olduğunu ve bu gereksinimlerinin karşılanmaması durumunun birçok açıdan tehlike yarattığını belirtir. Bu bağlamda hayatta kalabilmek ve akıl sağlığımızı koruyabilmek için bir şekilde bulunduğumuz ortama ayak uydurup, töresel yalnızlıktan ve soyutlanmışlıktan kaçınarak insanlar ile bir arada yaşarız. Dolayısıyla bir toplumun üretim ve tüketim zincirinden kaynaklı yaşam biçimini kabullenmiş oluruz. Bu durum özgürlük kavramı ile de bağlantılıdır aslında. İnsanların, özgürlüklerini, var olma kaygısı ve hayatta kalma çabası ile kısıtlayabildiklerini ve gereksinimlerinden kaynaklı özgürlüklerinden vazgeçebildiklerini söyleyebiliriz.

1.5. BENLİĞİN GELİŞMESİ VE ÖZGÜRLÜK

Benlik kavramı, bir kimsenin kendini algılama biçimi olarak tanımlanır ve kişinin kendisinin farkına varması ile başlayarak çevresi ile etkileşimi sonucunda oluşur. Başka bir ifade ile kişinin gereksinimleri, yetenekleri, tutumları, ilgileri ve diğer kişilik

¹²⁶ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 32.

¹²⁷ M. Ruhat Yaşar, "Yalnızlık", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, 17(1), 243.

¹²⁸ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 32.

özellikleri hakkında değerlendirme ve algılamalarının, kişiye özgü örüntüsüdür.¹²⁹ Fakat kişinin benliğini oluşturan tüm etmenler tam olarak bilinmeyebilir. Benliğin gelişmesi sürecini Fromm aşağıdaki gibi açıklar.

Fromm'a göre insanların dünyaya gelişlerinden itibaren ayrılma, kopma ve bireyleşme yönünde atılan her adım, bunların karşılığı olan benliğin gelişmesi evreleriyle eşleşebilseydi, çocuğun gelişmesi çok uyumlu olurdu. Ama bu pek olmaz. Bireyleşme süreci otomatik olarak gerçekleşirken, benliğin gelişmesi, birçok bireysel ve toplumsal nedenlerden ötürü kösteklenir. Bu iki gidiş arasındaki boşluk, dayanılmaz bir soyutlanmışlık ve güçsüzlük duygusu yaratır ve bu da daha sonra kaçış mekanizmaları diye tanımlanacak olan ruhsal işleyişlerin oluşmasına yol açar.¹³⁰ Buradan hareketle bireyselleşme ile benliğin gelişmesi sürecinin paralel ilerlemediğini ve bu gelişim zinciri arasındaki boşluğun insanları olumsuz etkilediğini söyleyebiliriz.

Fromm'a göre insanın var oluşu ile özgürlüğü birbirinden ayrılmaz iki öğedir. Fakat burada kastedilen özgürlük, bir şeyi yapma şeklinde olumlu bir anlamda değil de bir şeyi yapmama anlamında kullanılmıştır. Yani bazı davranışların içgüdüsel olarak istenmesine rağmen gerçekleştirilmemesi kastedilir. Yine insanlardaki içgüdüsel donanım zamanla azalır ve insanlar daha çok öğrenerek ve öğrendikleri şeyler çerçevesinde karşılarına çıkan uyaranlara, nasıl tepki vereceği konusunda düşünerek seçim yapar. Yani nasıl davranacaklarını kendileri tercih ederler. Doğa karşısındaki rolünü değiştirir, tümüyle edilgin uyarlanmadan, etkin uyarlanmaya geçer, üretmeye başlar. Aletler icat eder. Bu şekilde doğaya egemen olurken, kendisini ondan giderek daha fazla ayırır. Kendisinin, daha doğrusu kendi kümesinin doğayla aynı olmadığını belli belirsiz farkına varır. Daha sonra yazgısının çok trajik olduğunu kavrar: bu anlamda o, hem doğanın bir parçası olarak kalacak, hem de onu aşacaktır. Çeşit çeşit düşlemler içinde bunu yadsımaya çalışsa bile, eninde sonunda ölümle karşılaşacağını farkına varır.¹³¹

Kutsal Kitapta insanın cennetten kovuluşunu betimleyen söylence, insanla özgürlük arasındaki temel ilişkiyi etkileyici bir biçimde anlatmıştır. İnsanların özgürlük

¹²⁹ Yıldız Kuzgun Meyvacıoğlu, "Benlik ve İdeal Benlik Kavramlarının 'Tercih Edilen Meslek' Kavramı ile İlişkisi", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 1983, 16(1), 1.

¹³⁰ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 41.

¹³¹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 43.

için atmış oldukları ilk ve en büyük adım itaatsizlik eylemidir. Dolayısıyla cennetten kovulma ile başlayan insanlık tarihi, insan özgürlüğünün de başlangıcıdır.¹³²

İnsan özgürlüğünün gelişmesi süreci, bireyin gelişmesi ve bireyselleşmesi sürecindeki gibi bir mantık çerçevesinde şekillenir. Bir yanda, gücün artması, bütünleşmenin gelişmesi, doğaya egemen olma, insan aklının gücünün artması, diğer yanda insanlarla dayanışmanın gelişmesi sürecidir. Ama diğer taraftan, bu artmakta olan bireyleşme, soyutlanmanın, güvensizliğin ve dolayısıyla kişinin evrendeki rolü konusundaki yaşamının anlamı konusundaki kuşkularının ve bütün bunlarla birlikte, kişinin kendi güçsüzlüğü ve bir birey olarak önemsizliği duygusunun artması anlamına gelmektedir. Sonuç olarak özgürleşme sürecinde de iki seçenek vardır. Birey eğer bireyselliğini koruyarak üretken olup, diğer insanlarla dayanışma yolunu tercih etmezse; yaşamı sorguladıkça kendini gücüz, çaresiz ve yalnız hissedebilir işte bu hissiyat karşısında bir şeye bağlanmak insanı rahatlatacaktır. Bağlandığı şey doğa, topluluk, toplumsal kurallar ya da din ile özdeşim kurma olabilir. Böylelikle birey kendisini bir bütünün içinde hissedecektir ve orada kök salmaya başlayacaktır. Artık açlık çekebilir ve baskı altında olabilir fakat bunların hepsinden daha çok acı veren ve acıların en kötüsü olan, kuşku ve tümenden yalnızlık duygularını yaşamayacaktır.¹³³

Fromm koparılan ve sakatlanan bağların tekrardan yenilenemeyeceğini belirtir. İnsan cennetten ayrıldı mı tekrar oraya dönemez ve artık her bireyselleşme insanın karşısına farklı farklı güvensizlik çıkarır. Bununla baş edebilmek ve dünya ile ilişkiyi sürdürebilmek için tek bir yol vardır. O da ilk bağlardan kurtularak bireyselleşip özgürleşen bireyin dünyayla etkileşime gireceği kendiliğinden olan etkinliklere katılması, çalışması, sevmesi ve bütün insanlarla aktif bir şekilde dayanışma içerisine girmesi gerekmektedir. İnsanların bu durumu gerçekleştirebilmeleri yani bireyselleşebilmeleri için toplumsal, siyasal ve ekonomik koşullar gerekli altyapıyı oluşturmalıdır. Eğer bu altyapı yoksa ve insanlar güven duydukları bağlarını yitirmişlerse o zaman hissettiği duygular ve içine düştüğü boşluk nedeni ile özgürlük artık çekilmez bir hâl alır. İşte o zaman özgürlük ile kuşku ve güvensizlik aynı hissi verir, yaşam anlamsızlaşır. Kişi yönsüz kalır. Tıpkı bireyselleşme sürecinde olduğu gibi

¹³² Erich Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, (Çev.: Bozkurt Leblebicioğlu). Say yayınları, İstanbul 2019, 27.

¹³³ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 45.

kişi hissettiği belirsizlik ve kuşku duygularından kurtulmak için, özgürlüğünden mahrum olma pahasına kendisine sığınacak ve boyun eğecek yeni yollar arar ve yine Fromm, bir şeyi "yapmama" özgürlüğünün, olumlu özgürlük olarak kabul edilen "yapma" özgürlüğüyle aynı olmadığını belirtir.¹³⁴

Sonuç olarak insanların gelişim süreçleri vardır. Buna özgürlük ve bireyselleşme katkı sağlamaktadır. Fakat özgürleşme ve bireyselleşme sürecindeki gelişim dengeli değildir. İnsanoğlunun tarihi buna izin vermemektedir. Bu tarih çatışma, didişme ve savaşları kendi içinde barındırmaktadır.

Fromm'a göre birey kavramı, orta çağın sonundan beri, ilk kez Amerika ve Avrupa tarihinde ortaya çıkmıştır. Bu zamanlardan önce insanların üzerinde çok ciddi kısıtlamalar vardı. Bu gelişme insanı, duygusal ve zihinsel alanları da kapsayacak şekilde, birçok alanda geliştirmiştir. Dolayısıyla yapma özgürlüğü ile yapmama özgürlüğü arasındaki fark büyümüştür. Bir şeye bağlı olmamanın getirdiği özgürlük durumu, özgürlük ve bireyselleşmenin olumlu sonuçları ile karşılanmayınca insanlarda olumsuz sonuçlar doğurmuş, özellikle Avrupa'da, özgürlükten kaçışlara, yeni bağ arayışlarına veya aldırış etmeyen tutumlara sığınmaya neden olmuştur.¹³⁵

Birey kavramının ortaya çıkması ve bireyselleşmenin başlaması ile özgürlüğün kişiselleştiğini söyleyebiliriz. Aslında diyebiliriz ki Fromm nazarında özgürlük bireyseldir. Fakat Marks, "Her birey ancak topluluk içinde yeteneklerini her yönde ve tam anlamıyla geliştirme olanağına sahiptir. O halde kişisel özgürlük ancak, topluluk içinde mümkün olabilir."¹³⁶ ifadeleri ile Fromm'dan farklı olarak özgürlüğün topluluk içerisinde olabileceğini belirtir.

Fromm günümüz için özgürlük kavramının ne anlama geldiğini anlamamız için orta çağ ve yakın çağ Avrupa'sını incelememiz gerektiğini belirtir. Batı'da meydana gelen ekonomik ilerlemeler ve değişimler insanların kişiliği üzerinde de köklü değişikliklere neden olmuşlardır. Reformasyon ile yeni dinsel öğretiler ve bunlarda öğretilen yeni özgürlük kavramı ortaya çıkmıştır.¹³⁷

¹³⁴ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 44.

¹³⁵ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 46.

¹³⁶ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi* (Çev.: Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez), Evrensel Basın Yayın, İstanbul 2013, 75.

¹³⁷ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 46.

Fromm'a göre, çağdaş toplum ile orta çağ toplumu arasındaki fark, çağdaş toplumda bireysel özgürlüğün olmasıdır. Orta çağ toplumunda insanlar sınıflara ayrılmıştır, yaşamlarında değişiklik yapmaları kolay değildir. Bir yerden bir yere hemen gidemiyor, istediklerini istedikleri yerde satamıyor, hatta istedikleri gibi yiyip içemiyor ve giyinemiyorlardı. Yani insanların toplumsal, ekonomik yaşamları onları birçok alanda kısıtlayan yükümlülük ve kuralların egemenliğindeydi. Bununla beraber kişi günümüzdeki gibi özgür değildi. Fakat soyutlanmış ve yalnız da değildi. Doğar doğmaz sınırları ve yapısı belli bir toplumsal düzenin içerisine kök salıyor ve o düzenle bütünleşiyordu. Kişi toplumdaki rollerini biliyordu, toplumdaki var olan düzeni doğal düzen olarak algılıyordu ve kendini o düzenin bir parçası olarak görüyordu, ait olma ve güvenlik duygularını hissediyordu. Bu toplumsal ve ekonomik düzenin içerisinde insanların duygusal ve iş yaşamları, kendilerini ifade edebilme özgürlükleri fazlasıyla vardı. Bu çağda insanlar her ne kadar soyut bir seçme özgürlüğüne sahip değilseler de somut anlamda bireyseldiler.¹³⁸

Orta çağ aynı zamanda üzüntü ve acıların da yaşandığı bir çağdı. Fakat Kilise, acı ve üzüntüleri, Adem'in ve herkesin bireysel günahlarının sonucu olarak yaşandığını söyleyerek, acı ve üzüntüleri daha çekilebilir hale getiriyordu. Burada asıl yapılan şey ise insanları bir yandan hata ve sorumluluklarının farkına varmalarını sağlamak, diğer yandan Tanrı'nın herkese karşı koşulsuz sevgisinin olduğunu ve insanların Tanrı tarafından bağışlanacakları inancında olmalarını sağlamaktır. Sonuç olarak Tanrı ile olan ilişki korku ve kuşkuyla dayanmıyordu. Tam tersi sevgi ve güven ilişkisi vardı.¹³⁹

Toplum orta çağda insanlara güven veren bir şekilde yapılanmıştı fakat insanları köle olarak tutuyordu. Bu noktada Fromm orta çağ köleliğinin, sonraki yüzyıllardaki baskının ve otoritenin yarattığı kölelikten farklı olduğuna değinir. Orta çağ toplumunda "birey" olma söz konusu değildi. Dolayısıyla bu çağda bireyin özgürlüğünden yoksun olması durumu da yoktu ve insanlar ilk bağları ile dünyaya bağlıydılar. Kendilerini birey olarak algılamayıp toplumsal ve aslında doğal olan rollerinin sınırları içerisinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Bireyselleşme başlamamıştı, kişi kendini diğerlerinden ve dünyadan ayrı bir varlık olarak görmüyordu.¹⁴⁰

¹³⁸ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 49.

¹³⁹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 49-50.

¹⁴⁰ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 50.

Fromm'a göre, Orta çağın sonlarına doğru hem toplum yapısı hem de insanların kişiliği değişti. Beraberinde ise toplumun merkezi yapısı ve bütünleşmesi zayıfladı. Bireycilik arttı ve bu durum bütün toplumsal sınıflarda kendini göstermeye başladı. Bu durum insanların zevklerini, yaptıklarını ve etkinliklerini, sanatı, felsefeyi, modayı ve dini bilimlerin bütün alanlarını etkiledi. Rekabet, sermaye ve bireysel ekonomide girişimcilik önem kazandı. Ayrıca bütün bu olanlardan sonra yeni ve paralı olan, yani zengin bir sınıf ortaya çıktı. Fromm bu değişikliklerin zengin, varlıklı ve kapitalist küçük grupta farklı, köylü kitleleri ve orta sınıfta da farklı olduğunu belirtir. Bu farklılıkların insanların ideolojik ve psikolojik tepkilerini etkilediğini vurgular.¹⁴¹

Fromm tüm bu kültürel ve ekonomik gelişmelerin İtalya'da daha yoğun geliştiğini sanatta, felsefede ve yaşam biçimleri üzerinde daha çok etki ettiğini belirtir. Bununla birlikte feodal toplumda ilk kez "birey" ortaya çıkmıştır ve kendisine güven veren ve aynı zamanda da sınırlarını daraltan toplumsal bağlardan kopmuştur. Buradan hareketle Fromm'un bireyselleşme sürecinde bahsettiği ilk bağlar burada da karşımıza çıkmaktadır. Birey bu bağlardan kurtuldukça bireyselleşmiştir fakat bu dönemde servetin önemi giderek artmıştır.¹⁴² Bireyselleşme durumları Rönesans ve Reform dönemlerinde çok belirgin bir şekilde karşımıza çıkar. Rönesansın, yeni ekonomik güçlerin ve fırsatların tepesindeki güçlü, zengin ve bir üst sınıfın kültürü olduğunu belirtir. Yine yöneten kültürün gücünü ve zenginliğini paylaşmayan kitlelerin eski konumlarını ve güvenliklerini yitirdiklerini, iktidar ve güçlüler tarafından sömürülerek yönlendirildiklerini, bunun gerçekleşebilmesi için tehdit edilmeyerek ve pohpohlanarak sürecin gerçekleştirildiğini belirtir.¹⁴³ Buradan hareketle Rönesans ve Reform dönemlerinde sınıflar arasında eşitsizliğin olduğunu ve Fromm'a göre bu durumun insanların özgürlüklerini olumsuz manada etkilediğini söyleyebiliriz. Yine Fromm'un bu görüşüne karşılık Marks'da farklı sınıflar arasında eşitlik sağlanmadıkça özgürlüğün anlamsız olacağına vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Marks'a göre her birey diğer bir bireyle eşit durumda olmalıdır ki özgür hareket alanlarına sahip olabilsinler. Buradan hareketle Marks özgürlük kavramının temelini eşitliğe dayandırır ve özgürlükten

¹⁴¹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 51.

¹⁴² Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 51.

¹⁴³ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 53.

bahsedebilmek için, insanlar arası maddi eşitsizliklerin ortadan kaldırılması gerektiği fikrini savunur.¹⁴⁴

Buraya kadar anlatılanları özetleyecek olursak yeni bireycilik beraberinde yeni bir buyurganlık getirmiştir. Özgürlük ile buyurganlık ve bireysellik ile kargaşa çözümlenemez bir şekilde birbirlerine dolanmışlardır. Çünkü ekonomik gelişmeler beraberinde özgürlüğü ve bireyselliği getirmişti. Fakat orta çağda hissedilen güven ve ait olma duyguları artık hissedilmiyordu, bunun yanında yalnızlık duygusu ortaya çıkmıştı. Tüm bu olanlar kendini özgür hisseden soylu ve burjuvaları daha acımasız, kitleleri yöneten, denetleyen, psikolojik ve fiziksel şiddete başvurmaktan çekinmeyen ve diğer insanlara kullanılan, saptırılan ve yönlendirilecek “nesneler” gözüyle bakan acımasız kişiler hâline getirmiştir. Fromm bu durumun bireyleri hırslı bir benmerkezciliğe, doymak bilmeyen iktidar ve para oburluğuna sürüklediğini ve kişilik özelliklerinin kaynağını şiddetli ve tutkulu bir biçimde üne kavuşma isteğinin oluşturduğunu belirtir. Eğer yaşamın anlamına dair kuşkular ortaya çıktıysa insanların birbirleriyle ve kendisiyle ilişkisi güven vermiyorsa işte o zaman insanın içindeki kuşkuları susturmasının yollarından biri üne kavuşmak olur.¹⁴⁵

Fromm bireyselleşme ve özgürlük süreçlerini daha iyi anlayabilmek için sadece Rönesans döneminin incelenmesinin yeterli olmayacağını orta sınıf ve köylü sınıfların bu süreçten nasıl etkilendiğini anlamak için Reform dönemine bakılması gerektiğini söyler. Aynı zamanda ona göre, çağdaş kapitalizmin kölelerinin ekonomik yapısının ve kapitalizm ruhunun daha iyi anlaşılması için Orta ve Batı Avrupa’nın toplumsal ve ekonomik yapısının incelenmesi gerekmektedir. Tabi bu noktada Rönesans döneminin Avrupa’daki düşünce sistemine ışık tutmadığı söylenemez fakat orta çağ sonlarındaki İtalya kültüründen ziyade, Reform döneminin etkisiyle Orta ve Batı Avrupa kapitalizmin kökleri hakkında daha fazla bilgi içermektedir.¹⁴⁶ Fromm bunu Luther ve Calvin’in öğretilerini inceleyerek belirtmiştir.

Artan sanayileşme ve kapitalizm ruhu, zanaatkâr loncaları, maden sanayisini, küçük dükkan sahiplerini kısacası orta kesimi etkilemeye başlamıştır. Artık bireycilik

¹⁴⁴ Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, (Çev.: Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul 2014, 70.

¹⁴⁵ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 53-54.

¹⁴⁶ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 55.

ağır basmaktaydır ve patron olmak kolaylaşmıştır beraberinde ise patron olmak için uğraşanların, birbirine zarar verici duygularla iş yapanların sayıları artmıştır. Artık kişiler kendileri için çalışıyorlardır. Zaman kavramı giderek önem kazanmıştır ve her dakika çok kıymetli olmuştur. Orta sınıf, kiliselerin ekonomik kısırlığına sinirlenmeye başlamıştır.¹⁴⁷ Kısacası kapitalizm tüm kesimleri etkilemiştir. Tabi bu durum olumlu anlamda bireyin ekonomik ve siyasi bağlarından kopmasına da fırsat tanımıştır. Aslında bu bağlamda olumlu bir özgürlük ortaya çıkmıştır fakat beraberinde meydana gelen gelişmeler ve değişen duygular olumsuz özgürlüğün ortaya çıkmasına da ortam hazırlamıştır.¹⁴⁸

Fromm kapitalizm ruhunun üst tabakalardaki insanları doyumsuzlaştırarak saldırganlaştırdığını, orta tabakayı ise kapitalizmin oluşturduğu küçük gruplara karşı öfkelenirerek kıskançlık duygusu beslediklerini ve köylü kesimin ise üst tabakalara yönelik nefret ve düşmanlık duyguları beslediğini söyler. İşte bu olanlardan sonra herkes birbiri için potansiyel rakip hâline gelmişti, yalnızlık, yabancılaşma ve düşmanlık duyguları artmıştır. Doğal olarak insan özgürdür fakat bu çevre içerisinde soyutlanmıştır, güvende değildir ve tehdit altındadır. Fromm orta çağdan farklı olan bu yeni özgürlüğün, olumlu özgürlüğün getirileri dışında, beraberinde gelişen bu olumsuz duygular ile baş edebilmek ve ayakta kalabilmek için de bu duyguların hafifletilmesi gerektiği görüşünü paylaşır. Bu nokta da Luthercilik ve Calvencilik ortaya çıkmıştır. Yeni din anlayışları zengin ve soylu üst bakanın değil de köylülerin, kentli orta sınıfın ve kentlerde yaşayan yoksulların dini olmuştur çünkü içlerindeki kaygı ve güçsüzlük duygularıyla birlikte, bağımsızlık ve yeni özgürlük duygularını da dile getirerek bu gruplara seslenmiştir.¹⁴⁹

Luther, özgürleşme ile soyutlanan, çaresiz ve kaygılı hisseden, kendini güvende hissetmeyen insanların bireysel önemsizlik duygusuna kapıldıklarını ve bu hissiyatın içerisinde unufak olduklarını belirtir. İşte bu noktada Luther'in din bilimi hissedilen bu olumsuz duyguları dile getirmekte ve insanlar, Luther'in çizdiği insan tablosundaki gibi Tanrı karşısında nasıl çaresizse, ekonomik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan güçler karşısında da öyle çaresizdir. Bu haliyle Luther hitap ettiği kitlelere hissetmekte

¹⁴⁷ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 61.

¹⁴⁸ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 64.

¹⁴⁹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 64-65.

oldukları önemsizlik duygusunu açığa çıkararak onlara çözüm önerisinde bulunmuştur. Çözüm ise, bireyin, içinde bulunduğu önemsizlik duygusunu kabullenip kendisini aşağılayarak, bireysel gücünü inkâr ederek ve iradesinden küçücük bir kırıntı kalmayacak şekilde vazgeçerek Tanrı'ya boyun eğmesidir. Bu çözüm ruhbilimsel açıdan incelendiğinde ise boyun eğen ve bireysel önemsizliğini kabul eden kişilerin, her şeye gücü yeten Tanrı tarafından sevilleceği ve kurtarılacağı düşüncesine razı oldukları görülür. Kısacası insanlar bireysel benliklerinden kurtularak, asıl kurtuluş olan, Tanrı'ya yöneliyorlar ve Tanrı'nın yetkesine boyun eğiyorlar. Aslında Luther'in inancına göre sevilme için teslim olmak gerekliydi, bu durum yönetim sisteminde ise, lidere hepten boyun eğmeyi gerekli kılan çözüm yolunu desteklemektedir.¹⁵⁰

Fromm'a göre, Calvincilik de yine Luther'in boyun eğme sistemi ile aynı mantığı taşır. Fakat burada farklı olarak Tanrı insanların yazgısını dünyaya gelmeden önce yazmıştır. Bu insanların bazıları iyi bazılarıysa kötüdür ve Calvincilik kimin iyi kimin kötü olduğunun sorgulanmaması gerektiği inancını taşır. Yine Calvin'in inanç sistemindeki Tanrı, sevgi ve adaletin korunması yönündeki bütün girişimlere karşı ve bu girişimlerden uzak bir şekilde buyurgandır.¹⁵¹ Fromm Calvin'in yazgı öğretisiyle insanların çabalarının ve iradelerinin önemsizleştirildiğini belirtir. İnsanlar yazgılarını değiştiremezler fakat insanlar erdemli bir yaşam sürdürebilmek için durmadan çabalamalıdır. Aslında bu iki durum birbiri ile çelişmektedir fakat burada asıl anlatılmak istenen insanların çaba göstermesi durumu, yazgısı hakkında bilgi sahibi olabilme olanağı sağladığı için çaba göstermek bu açıdan da önemlidir.¹⁵²

Weber'e göre ise Tanrı'nın insanı belli bir düzenin gerçekleştirilmesi için gönderdiği inancı, insanların toplumsal yaşamlarını daha akılcı bir şekilde idame ettirmeye sevk etmiştir. Özellikle Calvinizm, insanın bu dünyada başarılı olmasının Tanrı'nın kulunu sevmesinin bir göstergesi olduğu düşüncesi toplumda yayılmaya başlamıştır. Servet biriktirilmesi ve zengin olmanın şahsi menfaatler doğrultusunda kullanmanın toplumda giderek yayılması, böylelikle Tanrı'nın sevgili kulu olunacağı düşüncesinin yerleşmesine neden olmuştur. Neticede Tanrı'nın sevgili kulu olmak ve kurtuluşa ermenin yolu, kişinin dünya nimetlerinden yüz çevirmemesi aksine bu

¹⁵⁰ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 77-78.

¹⁵¹ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 82.

¹⁵² Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 86.

dünyada çok çalışarak başarıya ulaşmadan geçtiğini düşünen mistik bir hareketin başlangıcı olmuştur.¹⁵³

Toparlayacak olursak Orta çağ döneminden sonra kapitalizmin gelişmesi ile birlikte insanların kendilerini geliştirecek girişimlerde bulunacakları, sorumluluk alacakları ve zekâlarını farklı farklı işlerde kullanacakları imkânlarının çoğu ellerinden alınarak, insanların enerjileri, tek bir amaç uğruna çalıştırılarak harcanmıştır. Bu durumun reformasyon sürecinde ortaya çıkan yeni dinler aracılığı ile insanlar nazarında normalleştirildiği görülür.¹⁵⁴

Fromm diğer bölümlerde değindiğimiz üzere bireyselleşme ve özgürlük süreçlerini ifade etmiştir. Bu süreçlerde insanlarda soyutlanmışlık, kaygı ve güçsüzlük duygularının ortaya çıktığını belirtmiştir. Eğer insanlar bu duygular ile sevginin gücüyle olumlu bir şekilde başa çıkmaz ise işte o zaman olumsuz duygular ortaya çıkar. Yukarıdaki bölümlerde de bu olumsuz duygularla baş etmek ya da bu duygulardan kaçmak için insanların, yeni bağlara başvurdıklarını belirtmiştik. Günümüzde ise kapitalizmin hız kazanmasıyla da beraber sevginin gücünü fark edemeyen, kendisine tutunacak bir hakikat bulamayan insanlar sinirlilik göstererek bu duyguları bastıracaklardır. Alternatif etkinliklerle bu durumun üstesinden gelmeye çalışacaklardır. Toplumsal ilişkilerde onay alma ve iş yaşamında başarılı olma, güzel aktiviteler yapmak, ilişkiler kurmak ve gezinmek gibi etkinliklerle aslında içlerinde olan ve kendilerine kötü hissettiren duygulardan kurtulmaya çalışacaklardır. Ama olumsuz özgürlüğün yükü ağırdır ve insanlar bunu uzun süre taşıyamazlar. Bu noktada olumsuz özgürlüğü olumlu özgürlüğe dönüştürme yolunda bir çaba harcayamazlarsa o zaman özgürlüklerini feda ederek özgürlükten kaçacaklardır. Günümüzdeki kaçma yolu ise lidere boyun eğmek ve demokrasiye sorunlu bir şekilde uyum sağlayarak olanlara razı olmaktır.¹⁵⁵

Buraya kadar verdiğimiz bilgiler ışığında diyebiliriz ki, Fromm'un kanaatine göre, insanlar ta başlangıçtan beri her ne kadar özgürlük için bir mücadele içinde olsalar da, insan için mutlak özgürlük mümkün olmadığından her özgürlük durumunda insanı

¹⁵³ Yasemin Apalı, "Weber'de İktisadi Zihniyete Sosyolojik Bir Bakış", *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 2018, 10(1), 81-82.

¹⁵⁴ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 87.

¹⁵⁵ Fromm, *Özgürlükten Kaçış?*, 116-117.

sınırlayan etmenlere ihtiyaç duyulmuş ve insan her seferinde özgürlükten kaçır bir konuma yönelmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ERİCH FROMM'UN DİN ANLAŞAYISI

2.1. İNANÇ KAVRAMI

İnanç kavramı sözlük anlamı olarak bir şeyin doğru olduğuna güvenmek¹⁵⁶, Allah'a, Tanrı'ya ya da bir dine inanmak, bir kişiye güven duymak, kanaat, düşünce ve fikir olarak tanımlanır.¹⁵⁷

Cevizci inanç kavramını genel, dini ve felsefi boyutta ele alarak tanımlamıştır. Genel anlamda, bir iddianın doğruluğuna, bir kimsenin ya da bir şeyin varlığına inanma, bir kimse için güven besleme¹⁵⁸ ve o kişinin sözüne güvenilip inanılabileceği¹⁵⁹ demektir. Dini boyutta ise evreni yaratan ve evrendeki tüm yasaları koyan bir yaratıcının yani Tanrı'nın olduğunun ve vahyin tartışılmazlığının kabul edilmesi tavrı olarak tanımlanır. Son olarak felsefi boyutta ele alacak olursak inanç, doğruluğuna dair kesin sonuç ve sağlam verilerin bulunmadığı önermelerin doğru olduğunu düşünme ve savunma anlamında kullanılır buradaki inanç kesin bilgiden daha zayıf fakat temelsiz sanıdan daha güçlü bir bilgi parçası anlamına gelir.¹⁶⁰

Fromm'a göre ise inanç kavramı bir olasılığın gerçekleşeceğine, henüz kesinleşmemiş bir şeyin doğru olduğuna inanmaktır.¹⁶¹ İnsanların tecrübelerini kapsayan karakter özelliği, yanılsamalar olmadan insanları gerçeklerle yüzleştiren, her şeye rağmen insana yaşama gücü veren bir tutumdur ve insanlar inançsız yaşamazlar.¹⁶² Termen de Fromm'un bu görüşüne katılmaktadır. O da insanların inançsız yaşayamayacaklarını belirtmektedir. Termen'e göre inanç, düşünsel bir vargıdır. Yani inanç düşünsel eylemler sonucunda bir şeyi kabullenme durumudur. Buradan yola çıkılarak inançsız insanın olmayacağı sonucuna ulaşılır. Çünkü hiçbir şeye inanmadığını belirten bir insanın yine düşünsel eylemler sonucunda böyle bir fikre

¹⁵⁶ Akarsu, 97.

¹⁵⁷ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük 1*, Ötüken Neşriyat Yayıncılık, İstanbul 2007, 2166.

¹⁵⁸ Cevizci, 463.

¹⁵⁹ Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük 1*, 2166.

¹⁶⁰ Cevizci, 463.

¹⁶¹ Erich Fromm, *Umut Devrimi*, (Çev.: Şemsa Yeğin), Payel Yayınları, İstanbul 1995, 27-28.

¹⁶² Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, (Çev.: Necla Arat), Say Yayınları, İstanbul 2019, 217.

ulaştığını ve o fikri kabul ettiğini çıkarırız. Dolayısıyla “ben inançsızım” fikrine ulaşan bir kişinin bu fikri, aslında onun inancıdır.¹⁶³ Buradan hareketle inancın insanlar için önemli bir kavram olduğunu, düşünsel eylemde bulunan her insanın bir inancının olduğunu ve yaşamı daha anlamlı hale getirebilmek için zorunlu bir düşünsel süreç olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Fromm’un insanların inançsız yaşayamayacağı görüşü, düşünsel bir süreçten ziyade ilk bağlarından kurtulan insanların varoluşsal boşluktan kaynaklı güçsüzlük ve yalnızlık duyguları açığa çıktığında bu noktada hayatını daha anlamlı hale getirebilmek için bir inanca ihtiyaç duymaktadır.

Fromm’a göre inanç kişisel, dinsel ve politik alanlarda kullanılır. Fakat kullanım şekline göre “sahip olmak” ve “olmak” ilkelerinden yola çıkılarak iki farklı şekilde ele alınır.

2.1.1. Sahip Olmak İlkesine Göre İnanç Kavramı

Sahip olmak ilkesine göre inanç, yaşamda anlam arayışı içerisinde olan ve kendini güvende hissetmek isteyen insanların bu durumu kendi başlarına gerçekleştirecek cesaretlerinin olmamasından kaynaklı kendi dışındaki bir şeyden destek almasıdır. İnsanlar bir gruba ait olabilmek, grubun gücüne inanarak kendinden emin olmak, kendini güvende hissetmek ve kendi başına düşünerek karar verme süreçlerinden kurtulmak için başkaları tarafından yöntemi belirlenmiş bazı basmakalıp şeyleri kendi inancı gibi benimser. Çünkü çevreye karşı sarsılmaz, yenilmez ve koruyucu görünümünde olan güçlü insanlara tutunmak ve onların gölgesinde olmak, sahip olmak ilkesini taşıyan insanlara en doğru yol ve en şaşmaz gerçek algısı yaratarak, kendilerine ait olmayan inançlara sıkı sıkıya bağlanmalarına ve güven duymalarına neden olur. Fromm aynı durumun Tanrı ile olan ilişki için de geçerli olduğunu ifade eder. Eğer ki Tanrı putlaştırılır ve insanlar tüm güçlerini Tanrı’ya yansıtırsa kişi kendinden vazgeçmiş olur. İşte o zaman buradaki inanç, yine kişinin kendi inancı olmaz.¹⁶⁴ Belirtilen ifade de asıl anlatılmak istenen insanların kendi içlerinde barındırdıkları zihinsel muhakeme yeteneklerini, ilgi ve isteklerini görmezden gelerek tam anlamıyla Tanrıya teslim olmaları durumudur. Buradan hareketle Fromm düşüncesinde insanların

¹⁶³ Belkıs Temren, “Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 38 (1-2), 1998, 302.

¹⁶⁴ Erich Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, (Çev.: Aydın Arıtan), Say Yayınları, İstanbul 2019, 66-67.

inanmaya bir şekilde ihtiyaç duyduklarını söyleyebiliriz. Fakat burada sahip olmak ilkesi ile kişi kendine ait olmayan bir inanca sahip olur.

2.1.2. Olmak İlkesine Göre İnanç Kavramı

“Olmak” ilkesi açısından inanç kavramına bakacak olursak bu ilke kişinin kendi deneyimleri ve içsel süreçlerinin önemini vurgular. Bu ilkedен yola çıkarak inanç kavramı, insanların kendi kişisel deneyimleri öznel yaşantıları sonucunda elde ettikleri fikirler doğrultusunda oluşturdukları bütünlüklerden emin olmaları durumudur. Dini açıdan ise Tanrının tanımlanamazlığının en gerçekçi görüşü temsil ettiğini, belli kalıplara ve put anlayışlarına kapılmak yerine, içsel deneyimlerle ve benliğin bütün güçleri ile Tanrı inancının yaşanması gerektiğinin belirtilmesidir.¹⁶⁵ Bu görüşü destekler nitelikte Fowler da inancı, insan deneyimi olarak tanımlar.¹⁶⁶

Sahip olmak ve olmak ilkeleri ile ilişkili olarak, inanç kavramını açıklarken ussal inanç ve usdışı inancın da birbirinden ayrılması gerekmektedir.

2.1.3. Usdışı İnanç ve Ussal İnanç

Fromm’a göre usdışı inanç, insanların duygularını, düşüncelerini ve deneyimlerini yansıtmayarak tamamen akıldışı bir otoriteye boyun eğmesi üzerine şekillenen ve bir kişiye, simgeye ya da düşünceye inanmasıdır. Usdışı inançta uyutun durumunun¹⁶⁷ ve sahip olmak ilkesine bağlı bir inancın söz konusu olduğu söylenebilir. Kişi eğer kendi deneyimlerini, hislerini ve duygularını önemsemez ve kararlarını akılcı bir şekilde vermez ise o zaman dinlediklerinin etkisi altında kalarak ya da çoğunluğa ayak uydurarak kararlar alabilir ve aldığı kararların kendi kararları olduğunu zannedebilir. Oysa kişi, yönlendirme süreci içerisinde tamamen etki altında kalmıştır. Buradan hareketle usdışı inanca sahip insanların olumlu anlamda özgürleşemedikleri de ve akıldışı inanca sahip oldukları söylenebilir.

Ussal inanç ise kişilerin deneyimleri, duyguları, düşünceleri ve gözlemleri sonucu bir yargıda bulunmaları ve bu süreçler ışığında bağımsız bir kanıda bulunabilmeleridir.

¹⁶⁵ Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*, 68.

¹⁶⁶ M. Doğan Karacoşkun, “Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(3), 26.

¹⁶⁷ Fromm, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, 217-218.

Buradan hareketle olma ilkesine ilişkin inanç sisteminin akılcı bir inanç olduğunu söyleyebiliriz. Bilim tarihi böyle örneklerle doludur. Düşünürler ve bilim adamları akla ve doğruluk ilkesine inanarak bir şeyleri başarmışlardır. Tabi burada asıl anlatılmak istenen sadece düşünce ve yargılarımızda ussal inancı kullandığımız değildir. İnsan ilişkilerinde de, bir insana yakın hissetmek, ona güven duymak ve inanmak basamaklarında da ussal inanca ihtiyaç duyarız. Ayrıca insansal deneyimi aşan hiçbir şey ussal inancın nesnesi olamaz.¹⁶⁸ Buradan hareketle ussal inancın akla dayandığını ve bireysel deneyim gerektirdiğini söyleyebiliriz.

İnancın akla dayanması gerektiği konusunda ünlü Türk mutassavvıfı Hacı Bektaş Veli de inanca sahip olmak için ön koşulun akıl olduğunu ve akıl ile yola çıkmak gerektiğini “akılla gidilmeyen yolun sonu karanlıktır” sözleri ile vurgulamıştır. Terman’da düşünsel eylemlerin akıl kullanılarak gerçekleştirildiği ve düşünme süreçleri sonrasında elde edilen sonucun bir inanç olduğunu, bu inancın da kişiye özel olduğunu belirtir.¹⁶⁹

Usdışı inanç ile ussal inanç arasındaki farklara bakacak olursak Fromm’a göre, usdışı inançta her şeyi yapabilecek ve ezebilecek, mutlak iktidar sahibi olan bir güce boyun eğilir. Yani kişi kendi gücü ve kuvvetinden vazgeçer. Ussal inanç ise tam tersi olarak kişi deneyimi üzerine temellenir. Kişi bir düşünceye, gözlemlerine ve insanlığın gizil güçlerine sadece kendi gizil güçlerini fark ederek, kendinde meydana gelen gelişmeleri, aklının ve sevgisinin kuvvetini fark ederek ve geliştirerek ulaşabilir.¹⁷⁰ Yani kişi öncelikle kendini tanımalı, kendinde güç bulmalı ki bir şeyi başarabilsin ve bir şeye inanç duyabilsin. Sonuç olarak ussal inanç bir tutum, bir karakter özelliği olabileceği gibi belli bir düşünceye ya da insanlara inanma şeklinde de olabilir.

2.1.4. İnanma İhtiyacı

Fromm inancın, dinsel öğeler ve Tanrı ile ilişkili, akıl ve bilimsellikle karşıt olduğu algısının çok yaygın olduğunu belirtir. Bu yanlış bakış açısını değiştirmek için çaba harcadığını söyler. Fakat harcadığı bu çabanın inanç kavramına yönelik olmadığını tam tersi insanların inanca ihtiyaç duyduklarını ve inançsızlığın kişide umutsuzluğa ve

¹⁶⁸ Fromm, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, 221-224.

¹⁶⁹ Temren, 302-303.

¹⁷⁰ Fromm, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, 223.

kısır döngüye neden olacağını, bununla birlikte kişinin özüne işleyen korku duygusu yaşayacağını ve üretkenlikten uzak olacağını ifade eder. Aslında bu durumunun yaşamdaki anlam arayışı ile ilişkili olduğu söylenebilir.¹⁷¹ Frankl yaşamdaki anlam arayışının en temel güdü olduğunu vurgular. İnsanlar yaşamda anlam arayışı içerisindeyler ve cennetten ayrılış ile kapanan kapılardan sonra varoluşsal boşluğun tam ortasındadırlar. Oysa cennetteyken insanlar güvendedi. Bununla birlikte yeni gelişmeler ile geleneklerin, ortadan kalkmaya başlaması ve insanları yönlendirmedeki etkisinin azalması ile birlikte insanların tekrardan boşluğa düştükleri söylenebilir. Çünkü gelenekler insanlara nasıl davranması gerektiğini söylüyordu. İşte bu noktada insanların hayata dair bir anlam bulamazlarsa varoluşsal boşluğun içerisinde ya diğer insanların yaptıklarını arzulayacaklardır ya da diğer insanların kendisinden istediklerini yapacaklardır.¹⁷² Fakat insanların kendi isteklerinin olmaması ve yönlendirmeler ile hareket etmesi gerçekçi bir anlamlandırma olmayacaktır ve kişi belli bir zaman sonra tekrardan boşluğa düşecektir. Oysa gerçekte hayatı anlamlandırabilmek ve bir şeye inanmak akıl, mantık ve bilimsellik çerçevesinde olduğunda insanların tatmin olma düzeyleri artacaktır.

2.1.5. Dini İnanç

Son olarak dini inanç kavramına bakacak olursak dini inanç; insanlar ve bütün kainat üzerinde mutlak güç hakimiyet sahibi olarak kabul edilen kuvvet ve kudret sahibi, yüce ve duyularüstü bir varlığa ve bu varlık ile insanlar arasındaki bağı tanzim eden bir takım temellere yönelik inançlar şeklinde tanımlanır.¹⁷³ Başka bir tabirle dini inanç, henüz doğruluğu kanıtlanmamış fakat kanıtlanabilecek önermeler ile doğruluğunun kanıtlanamayacağı insanlar tarafından bilinen önermelere kişinin kendi iradesi ile inanması sürecidir.¹⁷⁴ Aslında bu tanımlar iman kavramı ile içiçedir. İnanç, iman gibi dini alanda sınırlanamaz.¹⁷⁵ Bu bilgiler doğrultusunda diyebiliriz ki inancın imanı da kapsayan geniş bir kavramdır ve birçok alanda kullanılabilir. Yani din konusu devreye girdiğinde inanç değil de iman kavramına göre tanımlamaların yapıldığını

¹⁷¹ Fromm, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, 215.

¹⁷² Vidtor Emil Frankl, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev.: Selçuk Budak), Okyan Us Yayınları, İstanbul 2009, 113-120.

¹⁷³ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Sönmez Matbaa ve Yayınevi, Samsun 1993, 47.

¹⁷⁴ Aldous Houxley, *Kalıcı Felsefe*, (Çev: Latif Boyacı), İnsan Yay, İstanbul 1996, 239.

¹⁷⁵ Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, (4. Baskı), Rağbet Yayınları, İstanbul 2016, 34.

söyleyebiliriz. Sonuç olarak din, insanlar üzerindeki rolünü iman yoluyla gerçekleştirir ve tam bir teslimiyet, emin olma ve kesinlik söz konusudur.¹⁷⁶

Aslında Fromm'un "olmak" ilkesine dayanan akla uygun olan inancı doğru bulduğunu ve bu tür inancın insanları olumlu anlamda özgürleştirdiğini söyleyebiliriz. Din ve Tanrı kavramlarını ele alırken ise tam teslimiyet ve kişinin kendinden vazgeçmesi durumlarını onaylamadığını fakat olumlu anlamda kişinin kendisini bulacağı, sevgi ile bütünleşeceği ve olumlu anlamda özgürleşmesine imkân tanıyan dinlere ait inançları onayladığını ifade edebiliriz. Buradan hareketle Fromm'un din ve Tanrı anlayışının iman kavramı ile açıklanamadığını ifade etmek mümkündür.

Buraya kadar Fromm'un inanç ve dini inanç kavramlarını açıklamaya çalıştık. Çünkü inanç kavramı Fromm'un din ve Tanrı kavramlarına bakış açısının alt yapısını oluşturmaktadır. Bundan sonraki bölümde ise Fromm'un Tanrı anlayışından yola çıkarak din anlayışı ele alınacaktır.

2.2. DİN KAVRAMI

Kavramlar kişilerin deneyimleri sonucu ortaya çıkar ve kişiler değiştikçe deneyimlerde değişir. Bununla birlikte hayatta da değişim ve süreklilik vardır. Ayrıca yaşayan insanların deneyimlerine karşılık gelen kavramlar vardır ve bu kavramlarda da değişim ve süreklilik devam etmektedir. Kavramlar deneyimlerden soyutlanarak ele alınırsa kavram gerçekliğini kaybederek yabancılaşacaktır. Böylelikle o kavramı kullanan insanlar, kavramı oluşturan deneyime gönderme yapacaklardır fakat o kavram artık kurgu haline gelmiş olacaktır. Eğer bu durum sürekli kullanılırsa o zaman kavramlardaki yabancılaşma istisna değil kural olur. Devamında ise deneyimleri ifade eden düşünceler ideoloji haline gelir. Bu durumda tarih kendi düşüncelerini özgürce ifade edebilen gerçek insanların tarihi olmaktan çıkar ve ideolojilerin tarihi haline gelir. İşte bu noktada Fromm Tanrı kavramının da tarihsel olarak belirlenmiş bir içsel deneyim olduğunu söyler. Kralların ve soylu kimselerin hüküm sürdüğü sosyal ve politik yapının varlığı ile Tanrı kavramının empoze edildiğini belirtir. Kavramsallaştırma sürecinde ise kutsal şeylerin kutsal iktidar ile kavramsallaştırıldığına

¹⁷⁶ Alper, 34.

vurgu yapar.¹⁷⁷ Bu görüş tıpkı inanç kavramında olduğu gibi Tanrı ile ilişkinin de bireysel deneyim gerektirdiğini “Tanrı ile kulu arasına kimsenin girmemesi” gerektiği görüşünü destekler.¹⁷⁸ Fakat bura da bir kavram karmaşası yaşanmaktadır. Acaba Erich Fromm bireysel deneyim gerektiren ve topluluklarca inanılan din ve Tanrı anlayışlarının tümünü ideoloji olarak mı görüyor? Yoksa kastettiği, Tanrı tasavvuru, yani insanların küçüklüklerinden itibaren yetiştirilme ve düşünme tarzları, bulundukları çevre ve bağlı oldukları dini inanç çerçevesinde zihinlerinde anlamlandırdıkları Tanrı kavramı¹⁷⁹ ve yaşadıkları öznel içsel deneyim mi? Bu sorulara açıklık getirmek için ilk olarak din kavramına ve Foromm’un din anlayışına bakmamız gerekir.

Din kelimesi Türkçe’deki kullanılışı itibariyle, bir inancın kaideler bütünü veya inanç sistemi gibi anlamlara gelir.¹⁸⁰ İslam bilginlerinin Kur’an-ı Kerim’den yola çıkarak tanımladıkları din tanımı ise, her konuda insanları, akıllarını, isteklerini ve iradelerini kullanarak, hayır olan şeylere götüren, böylece dünya ve ahiret saâdetine ulaşmalarını sağlayan, peygamberler aracılığıyla Allah’ın gönderdiği ilahi esasların bütünü olarak tanımlanmaktadır.¹⁸¹

Frazer, dinin, ilk insanların yaşamlarına ve çevrelerine ilişkin tecrübelerini anlamlı kılmak ve açıklamak için dinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Marrett ise, ilk insanların doğal dünyaya ve oradaki düzene hayret etmeleri ve saygı ile karışık korku duymalarından kaynaklı “yaygın kişilik dışı güç” inancında bulunmalarının dinin kökenlerini oluşturduğunu belirtmiştir.¹⁸²

Jung dini, “religio” kelimesinin manasına uygun bir yöntem ile özel bir zihin durumu olarak belirtir. Dini, insanlar tarafından “güç” olarak anlaşılan ruhlar, şeytanlar, yasalar, tanrılar, idealler veya her ne isim verirse versin, insanların dünyasında önemsemediği ve ciddiye aldığı, tehlikeli, güçlü, yardımcı ya da kendini feda edercesine seveceği, tapacağı kadar güzel ve anlamlı bulduğu şeylerin, belirlenmiş dinamik etmenlerin, dikkatli bir gözlemi ve hesaba katılması şekli olarak ifade eder.¹⁸³

¹⁷⁷ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, 21-22.

¹⁷⁸ Temren, 303.

¹⁷⁹ Ali Ulvi Mehmedoğlu, *Tanrı Tasavvurları*, (ed. H. Hökelekli), Anadolu Üniv., Eskişehir 2000, 171.

¹⁸⁰ Karacoşkun, 24.

¹⁸¹ A. Hamdi Akseki, *İslam Dini: İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1969, 9-11.

¹⁸² Temren, 306.

¹⁸³ C.G. Jung, *Din ve Psikoloji*, (Çev. Cengiz Şişman), İnsan Yayınları, İstanbul 1993, 20.

Freud'a göre din, insanın kendi içindeki güçler (içgüdüler) ile kendi dışındaki güçler karşısındaki çaresizliğinden kaynaklanmıştır ve insanın gelişme süreçlerinin ilk döneminin bir ürünüdür. Yani çocukluk döneminin izlenimleri din anlayışını oluşturmaktadır.¹⁸⁴ Freud, bilinçaltındaki ruhsal çatışmaların, gerilimlerin ve karmaşıklıkların yansıması sonucu dini inançların ortaya çıktığını belirtir. Ruh ve Tanrıların, kararsız duygular beslediğimiz şeylere yönelik geliştirdiğimiz atasal figürler olarak tanımlanan ortak fantaziler olduklarını söyler. Dini de ortak paylaşım sonucu oluşan bir nevroz olarak değerlendirir.¹⁸⁵ Yani Freud'e göre din tehlikelidir ve tarih boyunca birçok olumsuz kurumları kendine bağlamıştır ve bu kurumları toplum içinde yerleştirmiştir. Sonra da insanları olmayan bir şeye, hayale, inanmayı öğretmiştir ve eleştirel düşüncenin engellenmesine, doğal olarak da zekânın körelmesine neden olmuştur.¹⁸⁶ Bu görüşten yola çıkarak bir çocuğun zekâsının bir yetişkinin zekâsından daha parlak olduğunu söyleyebiliriz çünkü Freud'a göre din, zamanla yetişkinlerin zekâsında zayıflığa neden olmuştur. Fakat Freud'un din hakkındaki bu ifadeleri tartışmaya açık bir konudur. Dinin insan zekâsını körelttiğine dair bilimsel bir kanıt yoktur. İnsan zekâsının körlenmesine neden olan etmen din mi yoksa insan zihninin sadece deneyimler ile sınırlandırılması mıdır? Düşünürler tarafından bu soruya cevap olabilecek çeşitli görüşler vardır.

Görüyoruz ki her düşünür dine kendi sahip olduğu sistemden hareketle din kavramına tanım getirir. Nitekim Fromm da din sözcüğünü, bir grup tarafından kabul edilen ve o gruptaki bireylere kendilerini adayabilecekleri bir hedef sunarak onlara ortak davranış ve düşünme biçimi veren bir sistem olarak tanımlar. Her insanın kendini adayabileceği bir nesneye ve eylemlerine yön vereceği bir düşünce sistemine ihtiyaç duyduğunu söyler.¹⁸⁷ Öyleyse Fromm'un din olarak açıkladığı sistem Tanrılı da olabilir Tanrısız da. Önemli olan bir şeye bağlanarak var oluşsal boşluğun ortaya çıkardığı ihtiyaçları karşılayabilmektir. Maslow da Fromm'a benzer bir yaklaşımla, önemli olanın

¹⁸⁴ Erich Fromm, *Psikanaliz ve Din*, (Çev.: Aydın Arıtan). Arıtan Yayınları, İstanbul 1996, 30.

¹⁸⁵ Temren, 306.

¹⁸⁶ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 32-33.

¹⁸⁷ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 45,50.

doruk deneyim yaşıyıp yaşamama olduğundan bahisle, böyle bir deneyimin Tanrııcı, doğa üstücü ve Tanrııcı olmayan bağlamlarda yaşanabileceğine vurgu yapar.¹⁸⁸

Fromm ibadet ile bir nevroz arasında önemli bir ayrım olduğunu söylemektedir. Dinsel tapınma ile insanın tatmin olması ve özgürlük kazanması gerçeği nevrozda olmayan çok önemli bir özelliktir.¹⁸⁹ Fromm'un bu yaklaşımı onun Freud'dan çok farklı bir din anlayışına sahip olduğunu gösterir.

İnsanlar için asıl önemli olan şeyin doğru düşünmek ve sevgiyi yaşamak olduğunu öne süren Fromm dini, bu düşünce tarzını ve yaşam biçimini gerçekleştirecek bir araç olarak görmektedir.¹⁹⁰ Fakat Fromm'un bu görüşünün tam tersi din, sevgi ile yaşamak ve doğru düşünmek için bir araç değildir. Din asıl amaçtır. Sevgi ve doğru düşünmek ise bu asıl amaca ulaşmak için ve daha çok tatmin olmak için bir araçtır.

Fromm'un düşünce sisteminin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Marks'ın dini nasıl tanımladığına bakacak olursak, dini, bu dünyadaki gerçek bir özgürlüğün yerine diğer dünyadaki aldatıcı bir özgürlüğü vaad ederek, çeşitli toplumsal baskılar altındaki insanların devrimsel potansiyellerini dengelemeye ve kendilerinin hâkimiyetlerini olağanlaştırmaya ve haklı çıkarmaya hizmet eden hakim sınıfın ideolojisinin bir ürünü olarak tanımlamıştır.¹⁹¹ Yapılan tanıma göre Fromm'un din hakkında Marks ile benzer görüşler içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Fakat Fromm, Marks'dan farklı olarak dini, otoriter ve hümaniter olmak üzere iki farklı bakış açısı ile sınıflandırmıştır. Buradaki anlatılmak istenen Fromm'a göre otoriter din anlayışıdır. Oysa Fromm Marks'dan farklı olarak hümanist dinlerin olduğunu ve onlara inanmakta bir sakınca olmadığını belirtmiştir.

Fromm'un din anlayışı otoriter ve hümanist olguları içermesine göre şekillenir. Ona göre en önemli sorun Tanrı'ya inanmak veya inanmamak değildir. Sorun, hümanist bir yaşam biçimi ile puta tapmadan ve otoriteye boyun eğmeden yaşayabilmek arasındaki ayrıntıda gizlidir.¹⁹² Din, toplumdaki hüküm sahibi güçlerle işbirliği içerisine girerse insancıl özünden uzaklaşır.

¹⁸⁸ Abraham H. Maslow, *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*, (Çev. H. Koray Sönmez), Kuraldışı Yay., İstanbul 1996, 48.

¹⁸⁹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 60.

¹⁹⁰ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 25.

¹⁹¹ Temren, 306.

¹⁹² Temren, 308.

Fromm din kavramlarının ortaya çıkma sürecini insanların, insan varlığına yönelik sorunları çözebilmek için sevgi ve mantığın tam anlamıyla geliştirilmesinin gerekli olduğunun fark edilmesi ile adı her ne olursa olsun birçok Tanrı anlayışının ortaya çıktığını belirtir. İşte bu noktada ortaya çıkan Tanrı kavramının mutlaklaştırılması sonucu deneyimsel eksiklikler kurgusal varsayımlar ile doldurulur. İşte bu süreç kurgusal ilavelerin giderek artmasından kaynaklı aynı vizyon ile ortaya çıkmış tüm din ve Tanrı anlayışlarının ortak noktaları tamamen ortadan kalkacaktır. Din de bürokrasiler tarafından kontrol altında tutulan ideolojilere dönüşecektir.¹⁹³ Sonuç olarak Fromm böyle bir din ve Tanrı anlayışını otoriteye boğun eğmesinden kaynaklı eleştirmektedir. Birçok din ve Tanrı anlayışının ise kurgudan ibaret olduğunu düşünmektedir.

Tanrılı, Tanrısız ya da dinsiz dünya görüşleri Fromm'a göre çok daha "ilkel dini inançlar" üzerine yapılan bir kaplama gibidir. Hatta Fromm yapılan bir araştırmaya göre Hristiyanlık dinini Kuzey Amerika kızılderelelerinin Hristiyanlık öncesi dinsel tasarılarının üzerine yapılmış bir kaplama olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁴ Bu görüşten hareketle Fromm'un din anlayışına göre mutlak bir varlığın olmadığını, insanların bir şeye ait olma ihtiyaçlarından kaynaklı din olgusuna bağlandıklarını ve bu dinlerinde eskiden yeniye doğru biririni etkileyerek kolektif bir şekilde kurgulandığını anlamaktayız. ,

Fromm'un din hakkındaki görüşlerinin şekillenmesinde Eski Ahit okumaları çok etkili olmuştur. O, Eski Ahit'teki Tanrı kavramının yüzyıllar içerisinde evrim geçirdiği görüşündedir. Fromm, ortak deneyim unsuru haline gelen Tanrı kavramının kelime anlamında, anlaşılmasında ve deneyiminde sürekli olarak bir değişiminin yaşanmasından kaynaklı, insanlar için en yüce değer ve doğal ya da suni dokuların en son gerçeği olarak Tanrı'yı görmemektedir. Ona göre en yüce amaç ve en yüce değeri temsil eden tek bir şey mevcuttur. O da "dünyada birliğin" sağlanmasıdır. Bu birlik ise insanların sevgi ve mantık yeteneklerini kullanarak ve onları geliştirerek sağlanabilir.¹⁹⁵

Fromm, "*Psikanaliz ve Din*" isimli kitabında dinleri tüm boyutları ile ele alamayacağını sadece Tanrılı ve Tanrısız dinler yani otoriter ve hümaniter dinler arasındaki ayrıma açıklık getireceğini belirtir. Buradan yola çıkarak diyebiliriz ki

¹⁹³ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, 24-25.

¹⁹⁴ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 54.

¹⁹⁵ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, 25.

otoriter dinin temel özelliği, insanların kendilerinin dışındaki tutulamaz, görülemez ve duyulamaz olan bir güce teslim olmalarıdır. Bu dinin en büyük erdemi itaat en büyük günahı ise itaatsizliktir. Tanrı en güçlü ve her şeyi bilen iken, insan anlamsız ve güçsüzdür. İnsan ancak kendini Tanrı'ya adadığında güç sahibi olabilir ve yalnızlık, kısıtlanmışlık ve terk edilmişlik duygularından kurtulabilir. Böylece otoriteye teslim olan kişi bütünlüğünü ve bağımsızlığını yitirerek ve kendini korku uyandıran o güce bağlayıp onun bir parçası haline gelerek onun koruyuculuğuna sığınarak huzura kavuşur.¹⁹⁶ Buradan inanç kavramında karşımıza çıkan “sahip olmak” ilkesi ile yola çıkılarak bir inanç sisteminin şekillendiğini söyleyebiliriz. Fromm otoriter dinin yaşayan örneklerine Calvin teorisini örnek verir.¹⁹⁷

Hümaniter dine gelecek olursak Fromm'a göre, buradaki temel esas insan ve onun güçleridir. Aklın önemi ve güçleri vurgulanır. İnsan kendini tanımalı, imkânlarının ve güçlerinin farkına varabilmelidir. Kendine karşı saygısını arttırmalı ve sevmeye güçlerini geliştirmeli ve tüm canlılar ile birlikte olduğu deneyini yaşamalıdır. Buradaki dinsel yaşantı insanın evrenle bir olduğu sezgisini verir. Akıl ve sezgi ile dünyayı hisseder. Hümaniter dinde insanın çabası, kendi güçlerini kullanmayı öğrenmesidir. Erdem, itaat ile değil, kendini gerçekleştirir.¹⁹⁸ Buradaki inanç sistemi “olmak” ilkesinde olan bir şeye inanmaya getirdiği güven, düşünce ve duygunun işbirliği içerisinde yaşanan bireysel deneyimdir. Burada baskın olan duygu sevgidir.

Fromm'a göre, hümaniter dinlerde Tanrı insanın kendi yaşamında gerçekleştirmeye çalıştığı, kişisel güçlerinin sembolüdür. Hümaniter dinlere örnek ise; Budizm'in ilk örnekleri, İsa peygamberin öğretileri, Taoizm, Spinoza, Sokrates, Musevilik ve Hristiyanlık'daki bazı akımlar (mistisizm) ve Fransız devrimindeki akılcılık dini'dir.¹⁹⁹ Fromm hümaniter din anlayışındaki konumunu tektanrıcılığa inanmayan bir mistisizm olarak adlandırır.²⁰⁰ Tüm bu bilgiler doğrultusunda ifade ede Fromm insanlara kendisini iyi hissettiren ve sevgi çerçevesinde gelişen bir dini deneyimin olduğunu, bu deneyimin kişilere özgü ve her kişinin dini deneyiminin farklı olduğunu belirtir. Tektanrıcılığa inanmayarak dinin iç görü ile deneyimlendiğini belirtir.

¹⁹⁶ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 63.

¹⁹⁷ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 63.

¹⁹⁸ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 65.

¹⁹⁹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 65.

²⁰⁰ Fromm, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, 22.

2.3. DİN VE ÖZGÜRLÜK ARASINDAKİ İLİŞKİ

Her insan kendini adayabileceği bir nesnenin ihtiyacı içerisindedir.²⁰¹ Bu ihtiyaç önceki bölümlerde anlatıldığı gibi insanların bireyselleşme süreci sonucu ortaya çıkar. Yine bu süreçte insanların aklının önemli olduğu ve kişinin kendi benliğinden ödün vermeden bir şeylere bağlanması gerektiği vurgulanmıştır.

İnsanların sadece karınlarının doyması ile yaşayamayacaklarını belirten Fromm'a göre insan; iyi veya kötü, yüksek veya geri, yaratıcı veya yıkıcı dünya görüşleri ve din biçimleri arasında mutlaka seçim yapmak zorundadır. Modern dünyada ise Tanrı'laştırılan değerler, başarı ve güce tapınarak piyasa ekonomisinin otoritesi haline gelmiştir. Yine eskiden olan dinsel olgular, atalara tapınma, Totemizm, Fetişizm, Ritualizma ve diğerleri, Fromm'a göre modern dünyada bireyselleşerek günyüzüne çıkmaktadır. Örneğin modern insanın anne ve babasına nevrotik bağlılığı eskiden atalara tapınma olarak adlandırılırdı. Günümüzde ise aynı mantık çerçevesinde şekil değiştirmiştir sadece.²⁰²

Fromm insanların hastalık derecesinde bir şeye bağlanmalarını ve kendi akıllarını kullanamaz duruma gelmelerini doğru kabul etmemektedir. Hatta bu hale gelen insanlar zekidirler fakat içlerinde bulundukları duygular onların doğru kararlar verebilmelerini engellemektedir. İşte bu noktada Fromm'a göre insanların özgürleşebilmeleri için kendilerini dinin yüksek ve gelişmiş bir biçimine yöneltmelidirler.²⁰³ Fromm'un bu ifadelerinden hareketle insanların kendi benlikleri üzerinde söz haklarını kaybetmeden bağlandıkları bir dinin olması onları özgürleştirdiğini söyleyebiliriz. Fakat buradaki dinler hümaniter din anlayışı içerisinde şekil alan dinler olmalıdır.

Tüm bu açıklamalardan çıkaracağımız sonuç ise Fromm'un kendi düşünce sistemi içerisinde mutlak ve ilahi bir Tanrı anlayışının olmadığı fakat insanların özgürleşebilmeleri için olumlu anlamda onlara yol gösterecek, kişilerin benliğine zarar vermeyecek ve akıllarını kullanmalarını engellemeyecek yüksek ve gelişmiş yani hümaniter bir din anlayışına sahip olmaları gerektiği bu dinlerinde insanları özgürleştirdiğidir. Tam tersi olarak da otoriter dinlerin kişilerin özgürlüklerini kısıtladığıdır.

²⁰¹ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 51.

²⁰² Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 54-55.

²⁰³ Fromm, *Psikanaliz ve Din*, 57.

SONUÇ

Araştırmamızın sonucuna ilk olarak kuramsal çerçeveden bakacak olursak Fromm'un yaşadığı dönemde meydana gelen birçok toplumsal, siyasal ve ekonomik olaylardan sonra "Savaş nasıl mümkün oluyor?" sorusunu kendisine saplantı yaptığını, tüm resmi ideolojiler ve bildiriler konusunda büyük bir kuşkuya düşerek ve "insan her şeyden kuşkulanmalıdır" inancıyla olaylara baktığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine bu sonuç dorultusunda okuduğu öğretilerin de onun özgürlük ve din kavramları hakkındaki görüşlerinin şekillenmesinde etkili olduğu görülmüştür. Elde ettiğimiz sonuçlar doğrultusunda özgürlük ve din kavramlarından ilk olarak özgürlüğü ele alacak olursak;

Özgürlük hakkında birçok tanım yapılmasına karşın Fromm'a göre özgürlüğün tanımı insanların kendini bağımsız ve ayrı bir varlık olarak görmesi ve algılaması ölçüsünde değişir. Bu ölçüyü Fromm'a göre, öznel bilişsellik ve ait olma gereksinimi büyük ölçüde etkilemektedir. Çünkü kişi öznel bilişsellik farkına varması ile birlikte birey haline gelir ve kendini diğer insanlardan ve doğadan ayrı bir varlık olarak görür. Fakat bireyselleşme ile insan yaşamda anlam arayışı içerisine girmektedir. İşte bu süreçte kişi ya bireyselliği sonucunda sevgi ve üretken çalışma ile dünyayla bir olarak özgürleşecek ya da kendisinin farkına varamayarak ve bireyselleşemeyerek özgürleşmesini engelleyecek bir takım bağlara bağlı kalacaktır.

Yine elde ettiğimiz bir diğer sonuç ise Fromm'un özgürleşme sürecinde ilk bağlar kavramını kullanması ve bu bağların özgürlükle yakından ilişkili olmasıdır. Bu doğrultuda Fromm, annesi ile göbek bağı kesilen bir bebeğin somut bir şekilde annesinden ayrılıp özgürleşmesine rağmen hayatta kalabilmesi için annesine ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Annesi ile arasında oluşan bu bağ ilk bağlardır. Bu durum toplumlar için de geçerlidir ilkel toplum üyelerinin topluluklarına ve doğaya, orta çağ insanının kiliseye ve toplumsal hukukuna bağlanmasını sağlar ilk bağlar. Kişinin ilk bağlarından kurtulması bireyselleşmenin de başlangıcıdır aslında. İşte bu noktada Fromm ilk bağlardan ayrılan insanların özgürleşerek bağımsızlaştığını belirtir. Fakat bu durumu başaramayan insanlar bireyselliğin vermiş olduğu ağır yük karşısında kendisine yeni bağlar arar ve bu bağlar ilk bağlar gibi değildir kişiyi olumsuz etkiler. Nasıl ki dünyaya gelen bebek tekrar annesinin karnına giremeyecekse ilk bağlarından kopan kişi tekrardan bir başka şeye bağlanmamalıdır. Bu durum toplumsal hayat içinde geçerlidir,

kişiyi bir şeyi öğreten onu birey haline getiren düşünce, sistem, topluluk, kilise veya gelenek her ne ise kişi bunlardan bağıni kopardığı ölçüde özgürleşecektir. Yine Fromm tüm bu bireyselleşme süreçlerinde kişilerin yalnızlık ve güçsüzlük duygularına kapılacağını eğer bu durum ile baş edemezse olumlu anlamda özgürleşemeyeceğini belirtir. Öte yandan Fromm'a göre olumlu özgürlük kişinin bireyselliğini koruyarak sevgi ile üretken çalışmaya devam etmesiydi. Fromm'un özgürlük hakkındaki bu düşünceleri birçok düşünür ve toplum tarafından kabul edilen ideolojiler için de geçerlidir. Fromm kapitalizm ve sosyalizmin insanlara özgürlük kazandırmak için belli bir sistem oluşturdıklarını fakat bu sistemlerin insanların özgürlüklerini ellerinden aldıklarını belirtir. Bunlara karşılık hümanist sosyalizmi savunur ve insanları özgürleştirecek sistemin hümanist sosyalizm ile olacağını belirtir. Fromm'un sosyalizme yatkınlığı ise Marks'dan gelmektedir fakat sosyalizmin insanları ön planda tutmamasını eleştirerek insanı merkeze alan ve insanlara özgürleşme imkânı tanıyan hümanist sosyalizmi benimsemektedir. Özetle Fromm aslında otoriteye dayanan boyun eğmeyi ve bu çerçevede şekil alarak insanların özgürlüklerini kısıtlayan tüm sistemleri eleştirmektedir.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz bir diğer sonuç da Fromm'un özgürleşmeyi üç süreçte ele almasıdır. Bu süreçlerden ilki insanların cennetten kopuşu özgürleşme adına atılan ilk adımdır, ikincisi ise göbek bağı kesilen bebeğin annesinden ayrılması, sonuncusu ise ilk bağlardan ayrılarak bireyselleşip özgürlüğe ulaşabilme sürecidir. Fakat son süreci de kendi içinde olumlu, olumsuz özgürlük ve bir şeyi yapma ve yapmama özgürlüğü olarak ele almıştır. İlk bağlardan ayrılma sürecinde, içgüdülerinin bir şeylere bağlanmasını istemesine rağmen yeni bağlara bağlanmama sürecini bir şeyi yapmama özgürlüğü olarak ele alırken bireyselleşme ile birlikte insanların seçim yapma süreçlerini yapma özgürlüğü olarak adlandırır. Seçme özgürlüğün Orta çağdan sonraki ekonomik gelişmeler sonucunda ortaya çıktığını, insanlardaki bireyselleşmenin yalnızlık ve güçsüzlük duygularını da beraberinde getirdiğini söyleyerek, burada da insanlar için başka bir sürecin başladığını belirtir. Eğer kişi bu olumsuz duygular ile baş edebilir ve bireyselliğini koruyarak sevgi ve üretkenlik ile diğer insanlar ile bağ kurabilirse olumlu bir özgürlük elde etmiş olur fakat bunu yapamaz ise o zaman da alternatif etkinliklerle zorlandığı sürecin üstesinden gelmeye çalışarak olumsuz bir özgürlük elde etmiş olacaktır. İşte bu noktada olumsuz özgürlüğün yükünün ağır olduğu

ve insanların bastırıldığı duygular sonucunda kendilerine ağır gelen bu yüklerden kaçmak için özgürlüklerinden dâhi vazgeçebilecekleri bir diğer sonuç olarak tespit edilmiştir.

Tüm bu sonuçlara ek olarak gözlemlediğimiz bir diğer nokta ise, Fromm'un özgürlük kavramı hakkındaki bu görüşlerinin aslında kendiyile çeliştiğidir. Çünkü ait olmayı bir gereksinim olarak kabul etmekte ve özgürleşen insanın da sevgi ve üretkenlik ile dünyayla bir olması gerektiğini söylemektedir. Bu düşüncesine göre insanlar dünyaya ve diğer insanlara bir şekilde bağlanmalıdırlar.

Kuramsal çerçeve açısından Fromm'un din kavramı hakkındaki genel düşünce yapısından elde ettiğimiz sonuçlara bakacak olursak, dini bir içsel deneyim olarak gördüğünü, kişiye özgü olduğunu söyleyebiliriz. Fromm'a göre kişisel deneyim olmasından kaynaklı genel bir din anlayışı tam olarak anlaşılamayacağı için eksik kalacak ve eksik kalan yerler de kurgusal olarak doldurulacaktır. Fromm bu sürecin zamanla ideolojik bir hâl alacağını belirterek bu duruma karşı çıkmıştır. Otoritenin olduğu dini inançları doğru bulmayarak hümaniter dinleri onaylamıştır. Hümaniter dinleri onaylamasının nedenini ise insanların ait olma gereksiniminden kaynaklı yüksek ve gelişmiş bir din anlayışı ile özgürleşeceklerini düşünmesidir. Kendisini ise tektanrıcılığa inanmayan bir mistisizm konumunda görmektedir. Buradan Fromm'un din ile ilgili belirttiği görüşleri arasında çelişkiler olduğunu söyleyebiliriz.

Yapmış olduğumuz araştırma sonucundan yola çıkarak, araştırmamızın konusu olan özgürlük ve din kavramları arasındaki bağlantıya bakacak olursak Fromm'un Freud'un da etkisi ile insanların davranışlarını altında yatan dinamiklere önem vermesi ve küçüklük yaşantılarının kişiliği etkilemesini düşünmesi olaylara farklı bakış açılarından bakmasını sağlamıştır diyebiliriz. Sonuç olarak Fromm'da özgürlük ve din kavramlarının birbiri ile bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Otoriter din anlayışının insanları bünyesinde, ilk bağlardan farklı, diğer bağlar barındırmasından kaynaklı ve insanları merkeze almayarak onların düşüncelerini ve hislerini yok sayması Fromm tarafından eleştirilmektedir. Aynı durum özgürlük anlayışı için de geçerlidir. Gelişen ekonomik ve siyasi yapılar insanların bireyselleşmesine olanak sağlamıştır fakat bu sistemler özellikle de kapitalizm insanları sürekli çalışan bir çarkın parçası haline getirmiştir toplumda çok belirgin sınıflar oluşturmuştur. İşte bu noktada güçlü ve zengin sınıfın daha çok zenginleşerek güçlenebilmeleri için diğer insanların bir şekilde bu

sisteme uyum sağlaması gerekmektedir. Böylece ortaya atılan yeni din anlayışları insanları bu sisteme inandırmak için ortaya çıkmıştır diyebiliriz, bundan kaynaklı Fromm Luthercilik ve Calvinciliği eleştirmektedir. Bu mantıkta olan tüm dinleri doğru bulmamaktadır. Fakat insanların hayatta anlam arayışı içerisinde olmalarından kaynaklı tutundukları bir deneyim durumu olan ve insanlara olumlu duygular yaşatarak onların sevgi duygusunu yaşamasını dağlayan dinleri onayladığını belirtir.

Son olarak yapmış olduğumuz çalışma ışığında, Fromm'un eserlerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu ifade edebiliriz. Fromm'un genel düşünce yapısının, insanı merkeze alan, sevgi çerçevesinde şekillendiğini, insanların düşünmesini ve sorgulamasını engelleyen her türlü sisteme ve düşünce yapısına karşı çıktığını söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Adugit, Yavuz, “Özgürlüğün Kısa Tarihi”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 2013, 63-94.
- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.
- Akseki, A. Hamdi, *İslam Dini: İtikat, İbâdet ve Ahlâk*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1969.
- Apalı, Yasemin, “Weber’de İktisadi Zihniyete Sosyolojik Bir Bakış”, *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 2018, 10(1), 73-86.
- Arat, Necla, “Önsöz” *Erich Fromm, Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirlerinin Ötesinde*, (Çev. Necla Arat), Say Kitap, İstanbul, 2. Baskı, 1984.
- Aron, Raymond, *Özgürlükler Üzerine Deneme*, (Çev.: Turhan Ilgaz), Kesit Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Atsız, Hasan, *Erich Fromm’un Hümaniter Din Anlayışının Günümüz Toplamları Açısından Değerlendirmesi*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2006.
- Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.
- Çatal, Abdullah, *Erich Fromm’da Din Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Çelik, Naciye Çalıcı ve Kırıl, Bilgen, “Eğitimde Bencillik Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(3), 2019, 156-168.
- Fırıncioğulları, Sevrâ, “Marks’ın Sınıf Kuramındaki Eksikliklere Erich Fromm’un Eleştirisi”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 60, 2017, 477-493
- Frankl, Vicdor Emil, *İnsanın Anlam Arayışı*, (Çev.: Selçuk Budak), Okyan Us Yayınları, İstanbul 2009.
- Freud, Sigmund, *Psikopatoloji*, (Çev.: Hakan Atalay), Payel Yayınları, İstanbul 1999.

- Fromm, Erich, *Erdem ve Mutluluk*, (Çev: Ayda Yörükán), İş Bankası Kültür Yay
İstanbul 1994.
- Fromm, Erich, *İnsandaki Yıkıcılığın Kökenleri-II*, (Çev.: Şükrü Alpagut), Payel
Yayınları, İstanbul 1985.
- Fromm, Erich, *İtaatsizlik Üzerine:Özgürlük Neden Otoriteye “Hayır” Demektir?*
(Çev.: Nurdan Soysal), Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Fromm, Erich, *Kendini Savunan İnsan: İnsancı Ahlak Felsefesi Üzerine*, (Çev.:Necla
Arat), Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Fromm, Erich, *Özgürlükten Kaçış*, (Çev.: Şemsa Yeğín), Payel Yayınları, İstanbul
1996.
- Fromm, Erich, *Sahip Olmak ya da Olmak: İki Varoluş Biçimi Üzerine Bir İnceleme*,
(Çev.: Aydın Arıtan), Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Fromm, Erich, *Tanrılar Gibi Olacaksınız: Eski Ahit Üzerine Radikal Bir Yorum*, (Çev.:
Bozkurt Leblebicioğlu), Say Yayınları, İstanbul 2019.
- Fromm, Erich, *Umut Devrimi*, (Çev.:Şemsa Yeğín), Payel Yayınları, İstanbul 1995.
- Fromm, Erich, *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum: Yanılsama Zincirinin Ötesinde*, (Çev.:
Necla Arat), Say Yayınları, İstanbul 1989.
- Fülberth, Georg, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, (Çev.: Sadık Usta), Yordam Kitap, İstanbul
2018.
- Gedik, Kıymet, *Erich Fromm’da İnsan, Tanrı, Din Bağlamında Ateizm*, (Yüksek Lisans
Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2019, 1-64.
- Gümrükçü, Metin, “Toplumsal-Ekonomik Yapılar Kısacasında Birey-Erich Fromm’da
Özgürlük Sorunsalı-I”, *İktisat Dergisi*, İstanbul, 217, 1982, 94-107.
- Güner, Mustafa, *Erich Fromm’un Ahlak Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi
Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstirüsü, Ankara 2012.
- Kant, Immanuel, *Pratik aklın eleştirisi*, (Çev.: I. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı),
Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara 2009.

- Karacoşkun, M. Doğan, “Dini İnanç-Dini Davranış İlişkisine Sosyo-Psikolojik Yaklaşımlar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4(3), 2004, 23-36.
- Marks, Karl ve Engels, Friedrich, *Alman İdeolojisi* (Çev.: Tonguç Ok ve Olcay Geridönmez), Evrensel Basın Yayın, İstanbul 2013.
- Marks, Karl, *1844 El Yazmaları*, (Çev.: Murat Belge), Birikim Yayınları, İstanbul 2014.
- Maslow, Abraham H., *Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler*, (Çev. H. Koray Sönmez), Kuraldışı Yay., İstanbul 1996.
- Mehmedoğlu, Ali Ulvi, *Tanrı Tasavvurları*, Hayati Hökelekli (Ed.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2000.
- Meyvacioğlu, Yıldız Kuzgun, “Benlik ve İdeal Benlik Kavramlarının ‘Tercih Edilen Meslek’ Kavramı İle İlişkisi”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1983, 16(1), 1-10.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Vadi Yayınları, Ankara 1995.
- Özkiraz, Ahmet, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*, A Yayınevi, Ankara 2000.
- Rand, Ayn - Yayla, Atilla, “Kapitalizm nedir?”, (Çev. N. Kandemir) *Liberal Düşünce Dergisi*, 37, 2005, 165-184.
- Rousseau, J. J., *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri* (Çev.: İsmail Yerguz), Say Yayınları, İstanbul 2008.
- Temren, Belkıs, “Din Antropolojisi Açısından İnanç ve Din Olgusuna İlişkin Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38 (1-2), 1998, 301-311.
- Üşenmez, Masis, *Siyah Beyaz Sokak fotoğrafları İle Yalnızlık Duygusunun Görselleştirilmesi*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.
- Von Mises, Ludwig, “Sosyalizm”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 33, 2007, 43.
- Yaşar, M. Ruhat, “Yalnızlık”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 2007, 237-260.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Dilan ATALAY YILMAZ
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans	Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümü.
Yüksek Lisans	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurum ve Unvanı	Kazım Karabekir Paşa Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi (Öğretmenlik) - Ardahan/Göle
İletişim	
E-Posta	